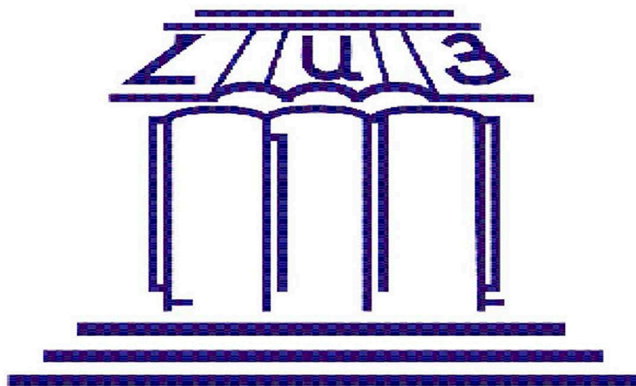

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4694

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆՇ

ՂԵՒՈՆԴ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

(ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԴՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ)

ՏԱՐՈՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ
ՄՏԱԽՈՐ ԵՒ ՔԱՀԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ
ԺԹ. ԴԱՐՈՒՄ
(Ներածական քոուցիկ ակնարկ)

281.64

ԱՊ-374

ԹԱԻՐԻՋ

ԱՏՐԱՐԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԱԿԱՆ ՑՊԱՐԱՆ

1924

2010

Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառն ու քաղաքը ունեցել է իւր ժողովրդական պարզ, համեստ և անձնէր գործիչները, որոնք տասնեակ տարիներ շարունակ, կեանքի ամենազօնդակ պայմաններում, աշխատել, տանջել և վերջն էլ իրենց անձը զոհել են մեր ժողովրդի ազատագրութեան գործին և կամ ազգային, հասարակական ու բազմազան բարձր գաղափարները քարոզած լինելու համար:

Այդ ժողովրդական գործիչներից շատերը իսպառ մոռացել են մեր ժողովրդի յիշողութեանը միջից, իսկ ոմանք էլ, իրենց մահանից յետոյ, արժանացել են մեր մատուցի և կամ պատմական յիշատակագրութիւնների մէջ մի համեստ տեղ զբաղելու:

Անցեալում, Մայր Երկրի մէջ՝ իսկ ներկայիս էլ արտասահմանի հայ գաղութներում՝ եռանդուն աշխատանք է կատարւում, ի գիր առնելու կեանքն ու գործունէութիւնը այն անձերի, որոնք մեր ազգային, քաղաքական, հասարակական, գրական ու կրթա-կուլտուրական շարժումների մէջ, առաւել կամ նւազ շափով, զնահատութեան արժանի մի սրէէ գեր են կատարել:

Այժմ նման մի ձեռնարկ է արել նաև Ամերիկայի «Տարոն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան Վարչութիւնը», որը մտադիր է հրատարակել Տարոն-Տուրուբերանի քաղաքական, հասարակական և կրթական շարժումների պատմութիւնը, 1850 թից սկսած մինչև մեր օրերը: Այս պատմութիւնը սերտօրէն կապւած է այն անձերի կեանքի և գործունէութեանը հետ, որոնք Մշոյ դաշտում և Տուրուբերանում կարողացել են հասարակական և ազգօգուտ սրէէ գործ կատարել:

81720 - անհ
1299 - 89

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մեր ժողովրդական այդ համեստ գործիչների շարքում, իւր խոնարհ տեղն ունի նաև Մշոյ դաշտի Ջրիկ գիւղացի հանգուցեալ Տէր Ղեւոնդ Քահանայ Տէր-Աւետիսեանը, որը 45 տարի անվհատ և հաւատարիմ կերպով, ուսուցչական և բահանայական ասպարէզներում, ծառայել է իւր ժողովրդին՝ Տարոնում, Վասպուրականում, Ատրպատականում և այլուր, ուստի և մենք, հանգուցեալի հասարակական գործունէութեան վերաբերեալ զանազան փաստաթղթերը, վկայականները, նրա տպւած գրքերն ու անտիպ ձեռագրերը իրրեւ աղբիւր ունենալով, կազմեցինք նրա կենսագրութիւնը պատկերացնող այս գրքոյկը, որը թող համարւի մի սգապսակ ձօնւած՝ Մշոյ դաշտում սղջակիւած, Արածանիի և Մեղրապետի ջրերում խեղդւած և Սասունի լիւնաբարձուքների վրայ հերոսաբար նահատակւած Տարոնցի հարիւր հազար հայերի անյայտ ու անյիշատակ շիրմների և ամ խացւած ու անթաղ ոսկրակոյտերին, որոնց համար, թերեւ, Վանի հայրենախօս-բանաստեղծ Գարեգին Եպիս. Սրուանձտեանը գրել էր իւր այս տողերը.

«Լուսի՛ն, լուսի՛ն աչիւղ անհուն,
Պահէ՛ Հայոց օսկորներ,
Եւ մայիսի զուարք ցողով,
Ցողէ՛ անոնց շիրմներ...»:

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

24 Յունւար 1924 թ.
Թաւրիզ

ՎԵՒՈՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

«...Անբախտ եմ ես Տառնացի,
Շատ ժամանակ պանդուխտ մնացի,
Ցաւօք սրտի ես միտք լացի,
Մտոյ երկրին կարօտ մնացի...»

ՏԱՐՈՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ
ՄՏԱԻՈՐ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ
ԺԹ. ԴԱՐՈՒՄ
(Թռուցիկ ակնարկ)

Համամարդկային պատմութեան մէջ ԺԹ-ը դարը, ազգերի մտաւոր ու քաղաքական վերածնութեան գործում, մի նոր դարագլուխ է համարուում: Մարդկային կաշկանդած միտքը ազատուում է իւր կապանքներից և արդարութեան, հաւասարութեան, ազատ խօսքի, խղճի ու մշտաւոր յառաջադիմութեան ոլորտներում նորանոր թռիչքներ է կատարում:

Արեւմուտքում կուլտուրական, մեծ ու փոքր ազգերը ժամանակակից իրական պահանջների համաձայն են դաստարւում իրենց զիտական, զրական և քաղաքական կեանքը:

Դարի սկզբում ազատուում է Յունաստանը, որի քաղաքական անկախութիւնը ազատասիրական նոր ոգի ու եռանդ է ներշնչում Թիւրքիոյ լծի տակ ապրող փոքր ազգերին, ի թիւս որոնց նաև Հայերին:

Հայ մտքի վերածնութեան անմահանուն ջահակիրները — զրական ու հասարակական գործիչները — արեւելահայերի և արեւմտահայերի մէջ, աշխատում էին տարածել նախ դիմութեան ու մտաւոր յառաջադիմութեան ազդակները, ժողովրդին դաստիարակել բարոյատէս, նրան հասցնել ինքնազիտակցութեան և ինքնաճանաչման աստիճանին, որից յետոյ էլ ժողովուրդը ինքն իր ձեռքով կը դարձնէր իր քաղաքական կեանքը: Այս խողաղ ու կուլտուրական աշխատանքով էր ահա կառուցւում Հայոց ազատագրական շարժումների և քաղաքական անկախութեան նւիրական

շէնքը, որի հիմնաքարերն եղան՝ Հայ ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական դաստիարակութիւնը, մայրենի լեզուի աշխարհականացումը և մամուլն ու զրականութիւնը:

Օ՛ն, ուրեմն դէպի աշխատանք:

Արարատի յաւերժական ձիւնածածկ գագաթի հովանու ներքոյ «Հանճարեղ սիրտ» Խաչատուր Արովեանը իւր իսկ գեղջուկ բարբառով հնչեցրեց իւր ձայնը, Հայրենասէրի իւր Ողբը, արձանացնելով «Վէրք Հայաստանի» ն:

Արեւիկայ մտաւոր ու զրական վերածնունդը Արովեանի «Վէրք Հայաստանի»-ով սկսեց, Միքայէլ Նալբանդեանի ըմբուս հոգով և մարտնչող խօսքով զարգացաւ, Ստեփաննոս Նազարեանի «Հիւսիսափայլ»-ով հիմնադրուեց, Գամառ-Պաթիպայի «Մայր Արաքսի Արտասուքով» և ռազմաշունչ երգերով ռզնորեց, Գրիգոր Արծրունու «Մշակ»-ով և հասարակական գործչի երկաթեայ կամքով իր կոչման արժանի բարձրութեանը հասաւ և վերջապէս մեծատաղանդ Բաֆֆին, իւր ազատագրական ու տղայնական վէպերով, Հայոց մտաւոր ու քաղաքական վերածնութեան ճամբու վրայ վառքի և յաղթանակի կոթողները կանգնեցրեց:

Ի՛նչ էին անում արեւմտահայերը:

Ֆրանսիական յեղափոխութեան շնչով դաստիարակւած հայ երիտասարդութիւնը Կ. Պոլսում և Իզմիրում ջանք ու ճիգ էր թափում հայ հասարակական թմբած կեանքին նոր ուղղութիւն և ազատ ու անկաշկանդ զարգացում տալու: Մամուլն ու զրականութիւնը օրից օր յառաջադիմում էին:

Սակայն կենտրոնը անտեղեակ էր այն ամեն տեսակ տանջանքներով լի կեանքին, որն ապրում էր բուն Հայ ժողովուրդը՝ Մայր Երկրում — Վասպուրականում, Տարոնում, Բարձր Հայքում, Սեբաստիայում, Խարբերդում, Տիգ-

րանակերտում, Կիլիկիայում և Փոքր Ասիոյ խորքերում:

Արեւմտահայ վերածնութեան ռահվիրաները — Գր. Օտեան, Բժ. Նահապետ Ռուսինեան, Ստեփան Ոսկան, Նիկ. Պալեան և ուրիշները չկարողացան Կ. Պոլսից անցնել գաւառները և գործել բուն Հայ ժողովրդի մէջ:

Տաճկաստանի Հայկական նահանգներում գաւառացի հայերին էր վերապահւած իրենց իսկ ջանքերով ծնունդ տալ Հայ մտքի և քաղաքական զարթոնքին, որի անդրանիկ ներկայացուցիչը Վասպուրականն ի յայտ բերեց, Հայ աշխարհին ընծայելով իւր մեծ հայրենասէր Խրիմեան Հայրիկին, որը կէս դար շարունակ հայ ժողովրդի ազատասիրական և ազգային զգացումների հանճարեղ արտայայտիչը հանդիսացաւ, ձեռք բերելով անսահման ժողովրդականութիւն, շնորհիւ իւր բարոյական բարձրութեան, խօսքի ու գրչի զրաւչութեան, զգացումների անկեղծութեան և հարազատ ժողովրդասիրութեան, որի իսկական մարմնացումն էր նա — «Նւագող վշտից Հայրենեաց Հայոց Հայրիկը»:

Վանի մշտածիծաղ երկնքի տակ, Վարազայ լեռան բարձունքներից և ծիծաղկոտ ծովի վրայից 1857 թւի գարնան, իւր թևերը թափահարելով սլացաւ «Արծուի Վասպուրական»-ը, Հայաստանի անդրանիկ լրագիրը «Խընուցեալ հայրենասէր թեօք, յԱրծրունի մենաստանէն Վարազայ» խմբագրութեամբ «Հայրենախօս Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան» ի:

«Ա՛ն քեզ ո՛վ բոյնդ չճնաղ Վարազ:

Սլանում, քոչի՛մ ըղձիւս անհուն...»:

Սյո էր «Արծուի Վասպուրական»-ի առաջին խօսքը:

Սակայն թողնենք «Արծուի Վասպուրականի»-ն իւր տեղում և Խրիմեան Հայրիկի հետ մանենք Տարոնի աշխարհը և տեսնենք թէ ի՛նչ է անում նա այնտեղ:

Տիրող տարրերի ծանր լծի տակ, Մշոյ դաշտում լուռ ու յուսահատ տներում էր հայ ժողովուրդը, որը միաժամանակ խարխափում էր մտաւոր խաւարի և տղիտութեանը մէջ:

Մի գորաւոր ձեռք, մի բարձր հոգի, մի կարեկցող սիրտ էր պէտք, որ կարողանար Մշոյ դաշտում կատարել գերազոյն և անձնէր մի աշխատանք—սթափեցնել հայ ժողովուրդը իւր ստրկական կեանքից և մտաւոր խաւարից ու նրան տանել դէպի գիտութեան լոյսը:

Տարոնի աշխարհը կարօտ էր այդ կարեկցող սրտին, այդ բարձր հոգուն, այդ գորաւոր ձեռքին, որոնք պիտի մարմնացնէին մի Մեծ Հայրենասէր Հայ անձ:

Խրիմեան Հայրիկն էր այդ, որը 1860 թւին Վանից ուղևորեց դէպի Մշոյ դաշտը, հովելու համար տեղւոյն հայութիւնը:

Իւր բարոյական ու հայրենասիրական քարոզներով Խրիմեանը հնչեցրեց իւր ձայնը Մշոյ դաշտի հայութեան մէջ: Մտաւ ամեն հայ գիւղը, կարեկցեց ժողովրդին, ապրեց նրա վիշտն ու տառապանքը, ըմբռնեց նրա հոգեկան պահանջները և եղբակացրեց, որ առաջին հերթին պէտք էր այս ժողովրդին ուսում և կրթութիւն տալ, դաստիարակել նրա նոր յերունդը, մտաւորապէս լուսաւորել նրան, որ կարողանար յետագայում ըմբռնել ազատութեան և քաղաքական անկախութեան անմիջական անհրաժեշտութիւնը:

Խրիմեանը գործի է անցնում և առաջին առթիւ իսկ, պատմական Սուրբ Կարապետի վանքում, բաց է անում ժառանգաւորաց Գիշերօթիկ Վարժարանը, հաւաքելով այնտեղ մշեցի պատանիներին և երիտասարդներին, տալով նրանց ժամանակակից առողջ և անկաշկանդ դաստիարակութիւնը:

Նման մի դպրոց ևս բաց է անում Ս. Առաքելոյ վան-

քում: Գիւղերում բացում են ծխական դպրոցներ և մայրենի ուսումը պարտադիր է դառնում գեղջուկ մանուկների համար:

Այսպէս Մայր Երկրի հայութիւնը սթափւում էր իւր ծանր ու խոր քնից և շարժւում էր դէպի լուսոյ և յառաջագիմութեան ուղիները, երբ մի խումբ արեւմտահայ նազատաւոր և մարտնչող երիտասարդներ—բազմերախտ Գր. Օտեանը, բժ. Ն. Ռուսինեանը, Նիկ. Պալեանը, Գր. Աղաթօնը, Ստ. Ոսկանը և ուրիշները—գլուխն անցան ազգային ու քաղաքական այն խաղաղ շարժման, որի արդիւնքը Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնն եղաւ 1860 թ. 24 Մայիսի:

Ազգային Սահմանադրութիւնը արեւմտահայ մտաւոր և ազգային վերածնութեան փաստական գոյութեան հաստատուն հիմնաքարն է կազմում: Հայ ժողովուրդը իր ընտրած մարմիններով զեկավարում էր իւր ներքին կեանքը—կրօնական, ազգային, դպրոցական և հասարակական խնդիրները: Ազգային Սահմանադրութիւնը մի ուժեղ խրթան եղաւ արեւմտահայ ժողովրդի արագ ինքնազարգացման և հասարակական յառաջագիմութեան, որի արդիւնքը ցայտուն կերպով ի յայտ եկաւ ոչ միայն Կ. Պոլսում և Եգիպտոսում, այլև Մայր Երկրում:

Ազգային Սահմանադրութեան այս բուն շրջանին էր ահա, որ Խրիմեանը 1862 թւին, Մշում—Ս. Կարապետի մենաստանում, հիմնում է «Արծուիկ Տարոնոյ» լրագիրը իր իսկ խմբագրութեամբ, սակայն երբ ինքը 1869 թւին ուղևորւում է Կ. Պոլիս, իբրև Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարք, թերթին խմբագիր է նշանակում իւր արժւածադ Սրանձրտեանին, որը պատուով շարունակում է իւր Մեծ Ուսուցչի Մեծ Գործը: Տեղը չէ այս էջերում մանրամասնութեամբ խօսելու այն մեծ և անգնահատելի դերի մասին, որը կա-

տարել է Արծուիկ Տարոնոյ՝ լրագիրը Տարոն-Տուրուբերանի Հայութեան համար:

Տարոնի Հայութեան մարի և հոգու վրայ իջած տգիտութեան մշուշն ու խաւարը փարատել էին և լերանց բարձունքներից ոսկեփառ շողերով ծագել էր Տարոն-Տուրուբերանի մշաւոռ վերածնութեան առաւոյսը, որի ճառագայթները թափանցել էին մինչև գիւղական խրճիթների խորքերը, ուր հայ խօսքն էր հնչում և ազգային ինքնադիտակցութեան և ազատասիրական տենչերի մրմունչ:

Հայոց Հայրիկի շնչով դաստիարակւած սերունդը խորապէս ըմբռնել էր իր դերն ու կոչումը, որը կայանում էր «ժողովրդով և ժողովրդի համար» նշանաբանը կեանքում գործադրելու մէջ: Մէկ խօսքով Տարոն Տուրուբերանի Հայութեան սրտում առկայծելով վառուել էր ըսկսում մտաւոր ու բաղադրական դարթօնքի խաղոյկը, որը պէտք էր առաւելիս հրահրել ու բորբոքել:

Եւ այդ սրբազան աշխատանքն էլ փերապահւած էր Խորմեանի աշակերտներին ու յաջորդներին, խաչի, գրչի և սուրբ ժողովրդական, անձնէր և անպաճոյճ հոգեւորական և աշխարհական այն հարիւրաւոր գործիչներին, որոնք միասնաբար կւում յաջորդաբար, աւելի ծանր, բայց աւելի լայն սահմաններում, շարունակեցին իրենց Մեծ Ուսուցչի Մեծ Գործը:

Այսպէս Տարոն-Տուրուբերանի Հայութիւնը իւր մտաւոր դարթօնքի եռանդուն շրջանն էր ապրում, երբ 1878 թ. Բերլինի վեհաժողովից յուսախաբւած Հայ ազգային ու հասարակական ղեկավար մարմինները Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Տաճկահայաստանի հայաբնակ կենտրոնական քաղաքներում և Կովկասում, որոշում են նւիրել հայ ժողովուրդի մտաւոր դաստիարակութեան գործին և բարձրա-

ցընել նրա բարոյական ու ազգային հասկացողութեան մակարդակը: Այս նպատակով ամենուրեք հիմնում են հասարակական, կրթական և բարեգործական ընկերութիւններն ու միութիւնները, որոնցից մէկն է նաև «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը», որի նպատակն էր Տաճկահայաստանի Հայութեան մէջ տարածել դպրոցական ազատ դաստիարակութիւն:

Եւ ահա Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Մեծ Հայքում բացւած իւր դպրոցներին ընդհանուր առում է կարգում ողբացեալ և վաստակաւոր Մկրտիչ Սարրեանին, որը 1882-ին շրջում է Տաճկահայաստանում կենտրոն ունենալով Մուշ քաղաքը, ուր բաց է անում Կենտրոնական դրպրոցը:

Այժմ արդէն Սարրեանն է Տարոնի Հայութեան կրթութեան առաքեալը, որը կարողանում է կարճ ժամանակւայ ընթացքում դաստիարակել և ժողովրդին ընծայել այն սերունդը, որի միջից լուսաստղի նման փայլեցին Մարգար Վարժապետը, Հրայրը, Մշոյ Գեղամը և դեռ շատ-շատերը:

Տարաբախտ Սարրեանը կեանքի ամենածանր պայմաններում, հինգ տարի գործեց Տարոնի Աշխարհում, մինչև որ Տաճկաց կառավարութիւնը 1886 թի Գեկտ 15-ին նրան ձերբակալեց Ալաշկերտում և աքսորեց:

Այդ վաստակաւոր և բազմադիւն գործիչը մինչև իր կեանքի վերջը հալածւեց, տանջւեց և տառապանքի ու թշուառութեան մէջ կնքեց իր մահկանացուն 1900 թի Յունարի 10 ին, Իզմիրի հիւանդանոցում:

Սարրեանը աքսորւելուց յետոյ, նրա գործը շարունակեցին Մ. Տամատեանը, Վահան Մօզեանը, Գուրոյիսեանը, Մարգար Վարժապետը և դեռ գաղափարական ու մտաւորական գործիչների մի ընտրեալ խումբ, որի իւ-

րարանչիւր անդամը անձնութեամբ ծառայել է Տարոն-Տուրուբերանի կրթական և կուլտուրական յառաջադիմութեան գործին:

Այսպէս 30 տարւոյ ընթացքում—1860-1890—Տարոն-Տուրուբերանի հայութիւնը արդէն հասարակական ինքնաճանաչման, ազգային ինքնագիտակցութեան, դպրոցական դաստիարակութեան և ազատասիրական տենչերի ոլորտներում և սոսկարէզներում զգալի յառաջադիմութիւն էր կատարել:

Այժմ հերթը քաղաքական և ազատասիրական պայքարին էր հասել և ժողովուրդը պարտաւոր էր այդ սոսկարէզում ևս ցոյց տալու իւր ընդունակութիւնները:

Ընդվզումներն ու ապստամբական ցոյցերը, մասնաւոր կռիւներն ու զինական ընդդիմութիւնները իրարու ետեից ծայր առին 1890 թւից սկսած, զուտ քաղաքական հողի վրայ, թէև 1880-ական թւերի վերջերում էլ մի քանի ցոյցեր կատարել էին թէ Տարոնում և թէ այլուր:

Եւ տհա վերջապէս 1894 թիւը, երբ զիւլյազների լեռնաշխարհը—Սասունը—ապստամբում է տիրող քաղաքական տարրի դէմ, ցնցելով ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը:

Այս պատմական, բայց տհաւոր ու արիւնալի դիւցազնամարտը, որն ի յայտ բերեց Սասունի և Մշոյ Դաշտի հայութեան ռազմունակ հողին ու պայքարելու աննրման կորովը, եղաւ Տարոն-Տուրուբերանի ազատագրական շարժումների և ապստամբական ու զիմադրական բոլոր պայքարների մայրը, որից ծնունդ առին այն բոլոր մեծ ու փոքր զինական շարժումները, ֆիդայական, պարտիզանական կռիւները և ռազմական զանազան գործողութիւնները, որոնք զարգարում են Հայոց ազատագրական շարժումների պատմութեան արիւնոտ էջերը:

Հայկական Ազատագրութեան ահագնազոր հնչել էր և ղողանջներն արձագանգում էին պատմական Հայաստանի ամեն կողմերը—Արարատի ստորոտից, Արագածի լանջերից սկսած, Վանի ծովի չորս ավերից մինչև Մշոյ դաշտըն ու Դուրան-Բարձրավանդակը և այնտեղից էլ մինչև հեռաւոր Տուրոսի լեռնաբարձունքներն ու Զէյթունի անառիկ քարաժայռերը:

* * *

Հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ մեր վերջին քրտանհինգամեակը—1890-1915—իւր արիւնալի և հերոսական ընդվզումներով, զիմադրական և սքանչելի ռազմական գործողութիւններով, Հայկական ինքնագիտակցութեան և քաղաքական անկախութեան բաղմատեսակ որոնումներով և վերջն էլ համահայկական ընդհանուր կոտորածներով մի առանձին տեղ է զբաւում: Եւ այդ բաւահինգամեակում իւր պատաւոր և բացառիկ տեղն ունի նաև Տարոն-Տուրուբերանը, որի տարաբախտ հայութիւնը 1915 թւի ամրան, օրհասական պայքարից յետոյ ընկաւ և նահատակեց իւր Հայրենի հողի վրայ, որի սրտում ապրող հայութեան՝ մտաւոր դաստիարակութեան, ազգային ինքնագիտակցութեան, բարօրութեան, ազատութեան և քաղաքական անկախութեան համար, մօտ վաթսուն տարւոյ ընթացքում, յաջորդաբար կամ միասնաբար, սերունդից սերունդ, աշխատեցին, տանջեցին և իրենց կեանքը զոհարեցին այն բոլոր հողեւորական, կրթական, հասարակական, յեղափոխական, ռազմիկ, հերոս և մէկ խօսքով խաչի, գրչի և սուրի մշակներն ու գործիչները, որոնց լուսապսակ և անմահ անունների յիշատակութիւնն անելով այս էջերում, մի մի բառական որակումներով ուրազած կը լինենք պատկերները այն անձերի և գործիչների, որոնք 1860 թւից մինչև մեր օրերը, Տարոն-Տուրուբերանի

հայութեան մեջ ու քաղաքական վերածնունդի տեսլանքներ կերտեցին. Այդ ժամանակ հիմքերը հաստատուած են Սայնոյ Զորից սկսած՝ մինչև Մշոյ դաշտում, Գուրան-Քարաքան-Վանդակի վրայ և Տարոն-Տուրուքերանի ամեն անկիւնները ուր Հայ խօսքն է հնչել, ուր Հայ սիրտն է բաբախել, ուր Հայ զէնքն է շառաչել և ուր Հայ արիւնն է հոսել: Այդ ճեղքը կայ ու կը մնայ հաստատ և ամուր, ամեն մի հայի սրտում, ամեն մի հայրենասէրի գիտակցութեանը մէջ:

Մենք այժմ անսահման երախտագիտութեամբ, խորին պատկառանքով և ազգային նւիրական զգացումներով առլցուն, արձանագրում ենք անուններն ու որակումները այն գաղափարական վարպետների, անձնէր մշակների և վաստակաւոր ու բազմատանջ աշխատաւորների— իրեն նրանք նահատակուած, մեռած կամ կենդանի— որոնք Տարոն-Տուրուքերանի մտաւոր ու քաղաքական վերածնութեան սրբազան գործին, նւիրաբերեցին իրենց հոգիներն ու աշխատանքը. իրենց ուժն ու կորովը, իրենց զիրն ու գրականութիւնը, իրենց մարտնչող հոգին և ըմբոստ խօսքը, իրենց խաչն ու սուրը և մէկ խօսքով իրենց ամբողջ կեանքը:

Ահ, ուշադրութեամբ, երկիւղածութեամբ լսեցէք այդ անունները և ձեր յիշողութեանը մէջ պատկերացրէք նրանց ամբողջ կեանքն ու գործունէութիւնը՝ Մայր երկրում, յանուն Հայ ժողովրդի ազատագրութեան սուրբ գործին:

Յիշեցէք, որ նրանցից ոմանք ճօճեցին կախաղանների վրայ, ոմանք՝ խոշտանգեցին բանտերում և արսորներում, ոմանք՝ ընկան դաւաճանների ձեռքով, ոմանք զլխատուեցին արիաբար, շատերն ընկան զէնքը ձեռքին՝ հերոսաբար կռիւլուց յատոյ:

Նրանցից շատերն այժմ դերեզման չունին, հիւսիսի ցրտաշունչ բամին քշել է նրանց աճիւնները և թա-

ղել է Մշոյ դաշտի տաքուկ հողի և անուշ ջրի մէջ: Վանի ծովի նազելաշուք ալիքների մեղմիկ խշշոցը և Սիփան ու Նեմրութ սարերի քաղցրիկ հովը խառնելով Արածանիի ու Մեղրաղետի մալուղ ու տխուր ջրաձայներին, օրօր են ասում նրանց յայտնի և անյայտ, անտապան, անարձան և անյիշատակ շիրիմներին՝ մինչև «Բագիւն դունեմ յուսոյ...», «Միկչիւ Հայոց գալուսի գայ...»:

Այժմ բանանք, լայն ու ազատ բանանք մեր սրտերի նւիրական անկիւնները և այնտեղ՝ խնամքով ու երկիւղածութեամբ արձանագրենք ու պահենք յաւերժ անմահ ու անմոռաց այս անունները:

Վասպուրականի Արծիւը— Խրիմեան Հայրիկը «Նուագող վշտից Հայրենեաց Հայոց» և Գարեգին Կալիս. Սրուանձտեանը հայրենախօս բանաստեղծ:

Թուշնիկ Գրիգորիս Կալիս. Ալեքսիսեանն ազգանուէր և Յովսէփ վարդապետ Սարաճեանը ժողովրդասէր:

Ծերունագարդ Վարդան վարդապետը ազգային— հասարակական վաստակաւոր հովիւ և Մովսէս Սարկաւազը կղերական ասպետ:

Մկրտիչ Սարգեանը կրթական գործի մեծ ռահվիրան և Բէրբէրեանը ջահակիր և սրանց գործակից Վահան Մօղեանը, Յարութիւն Գուրոխեանը, վանեցի Եղիշէ Գոնտակչեանն ու Յովհաննէս Կուլօղլեանը «Դիւանա Բահլուլ» և Սիսակ Գուրումճեանը:

Վանեցի Յովհաննէս Ազրիպասեանը, Վարդան Գոյօշեանն ու ու Թիֆլիսեցի Արշակը՝ ազատագրական շարժման անդամների առաքեալ— նահատակները:

Վարդենիսցի Մարգար վարժապետը յեղափոխութեան յսուճնութեաց հրաւիրակ-նահատակ և «Տատարկ Տարոնոյ» քաղցրալիզու Մշոյ Գեղամ Տէր Կարապետեանը բնատոհմիկ գրամշակ:

Լզեցի Լեոն, Գոմերցի Ղուկաս և Դերիկցի Խաչիկ վարժապետները՝ ազատասէր նոր սերնդի գաստիարակները:

Արարօն՝ սարսափելի և առաջին վրիժառու ռազմիկը և իւր զինակիցները՝ Դերկեվանցի Մխօն, Ասլանն անսասան, Ալիզանցի Լեոնը, Բուլանցի Փօթէկան Նազօն, Մշեցի Հաջի Նազիկը, Կոտոյեան Հաջի Յակօրը՝ յառաջապահ մարտիկները և Պօլօեան Մկրտիչը (Մճօն) ռազմունակ և քաջազէն:

Միհրան Տամատեանն ու Համբարձում Բոյեաջեանը (Մուրադ) յեղափոխական ռազմիկները և ապստամբութեան անգուգական քարոզիչները:

Սասունցի Իշխան Պետօն, Շէնիկցի հերոս Դրզօն, Սպաղանքցի Մակարը քաջորդի, Սասունցի Չօլօն ու Թօրօն լեռնական քաջ զինուորներ և Սասունի դիւցազնունի Չարէն իւր շուշանազարդ ձաղուկով:

Թարգմանչաց վանքի՝ Յովհաննէս, Ս. Յովհաննու վանքի՝ Ղազար և Զաքար, Գոմոց վանքի՝ Ստեփան և Հեղինցի Վահան վարդապետները միշտ ժողովրդանւէր:

Գոմերցի Տէր Սարգիս, Խասգիւղցի Տէր Բերօր, Զըրիկցի Տէր Մուշեղ, և Նորադինցի Տէր Յովհաննէսը՝ խաչակիր և զինակիր քահանաները:

Զէյթունցի Ռուբէնը բազմաշարաշար և Ախլքալաքցի Աբրօն անձնւէր:

Կարսիցի Գուրբախն անվեհեր և ներսէս Տարազն երկաթակամբ:

Նեմրուծի հսկան, լեռների ասլանը, Սասունի փաշան, Տարօն—Տուրուբերանի Հայութեան ռազմական հոգու աղբիւրը, ջանփիղայապետ Սերօր Աղբիւրը, և իր կին՝ հերոսուհի Սօսէն, որդին՝ Յակօրը, եղբայրները՝ Մխէն ու Զարէն և հօրեղբորորդին ճարտար Յակօրը քաջակորով:

Բիթլիսցի Ազրայէլ Սիմօնը, Եզդանենց Մուշեղը խիզախ, Դատունցի Աշոտը և Վարդենիսցի Բարսեղը, Կրծուակցի Առիւծ Աւագն առիւծակերպ, Ուրտափցի Փալաբեղ Կարապետը վազրասիրտ, Թեղուտցի Աստուրն ու Նազօն, Խնձորքնայ Նազօն, Թոնդրասցի Նազօն և Պասեցի Զուլումաթը զարհուրելի, Խարաղլցի Սարգիսն ու Պոռեցի Աւետիսը՝ հայ ռազմական ոգու սքանչելի մարմնացումները և միշտ անձնագոհ հայդուկներ ու ջանփիղաները:

Ժողովրդի սիրելին՝ Գողթանցի Գուրգէնը և իւր անբաժան զինակից՝ Փարսաղանը:

Մշեցի Տիգրանը բազմագործ և իւր քաջ ընկերները՝ Ախլանցի Ռուբէնը, Բուլանցի Մկրտիչ և Զինուոր Նշանը:

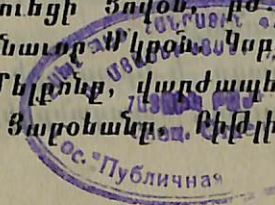
Խանասորի և Խաստուրի հերոսն Աւգայը քաջագործ, Ղազարն անընկճելի և Կոստին ու Մակարը՝ յանդուգն հաւաքելիչներ:

Թոնդրասցի Միքայէլն ու Խօշգեալուեցի Գասպարը, Շէխեաղուրցի Կարապետը և Սամուէլն ու Մխիթարը՝ պարտաճանաչ հայդուկներ:

Քարառուեցի Սեղրակը ժողովրդապաշտ և իւր զինակից ընկերները՝ Յրօնցի Սարօն, Կուրաւցի Քիւրդ Բարսեղն ու Նազարը:

Սէմալցի Մանուկն ու Շէնիկցի Միքայէլը, Յիւաւցի Յարութն ու Աւրանցի Ասօն, Գառնիցի Մկրտիչն ու Դերկեվանքցի Վարդանը, Մոկունքցի Դաւիթն ու Ղազարը, Առինջցի Սահակն ու Ողունքցի Մխիթարը, Գոմերցի Յովիկն ու Քիւրդմէլլանցի Դրզօն, Հայկ Տէր Վարդանեանը, Սորգարցի Տիրանն ու Մեղդեցի Սիսակը, Զիւրաթցի Զաքարն ու Բաղուեցի Յովօն, Բժ. Յակօր Հորմուզեանը, Եօնջալուեցի ճգնաւոր Մկրտիչը, Կարսիցի Մուշեղ Թէրզեանը, Շէխեաղուրցի Մելքոնը, վարժապետ Տիտանը և Եկնախօջացի Մանուկ Յարօեանը, Բիթլիսցի Արմենակ Յովսէփ:

1299-89
3212

եանն (Սլաք) ու Աւետիս Երկանեանը, Յովսէփ Բարսեղ-
եանն ու Պօղոս Օղոհանը, Փրխուսցի Հանօն և Պօղոսը,
Դատուանցի Դանիէլը, Ջրխորցի Յակօրն ու Թուխնցի Ա-
շամբ, Խնուսցիներ՝ Սահակ Մխիթարեանն ու Սիմոն Տէր-
Յովհաննիսեանը, Եսաւ Մալոհանն ու Արօսցի Հրաշեայն՝
Տարոն-Տուրուբերանի հայութեան հասարակական և յեղա-
փոխական անձնուրաց գործիչներ և ղեկավարները:

Հայաստանի լեռների արծիւը, Հայկական Գարիբալ-
դին և Ազգային Մեծ Հերոս Անդրանիկը և երկրորդ Սա-
սունցի Դաւիթը՝ Գէորգ Չափուշն ահարկու և բաշազարմ:

Սե-Քարեցի ազիզ Սարօն ջիւան, Վահան Տողրամաճ-
եանը մեծահոգի և երկաթը (Արմենակ Լեռնեան)՝ ղեկավար
գործիչները ժողովրդապաշտ:

Թորգոմը (Թուման Թումեան) անձնագոհութեան մարմ-
նացում և Մշեցի Կայծակ Վաղարշակը կորովամիտ:

Սուլուսցի Առիւծ Սերօրը իւր կորիւններով:

Ալաշկերտցի Թոխմախը ծանրաբարոյ և Բիձա Պօղո-
սը մահբաշխ:

Սերաստացի հերոս Մուրադն սրբանշիկի, Բարերդցի
Երկաթաշաղուկ Սեպուհը շանթոգ, Կարնեցի Քեօի Ար-
շակն աննկուն ռազմավար, Կայծակ Առաքելն ու գոյգ Ա-
ւետիսները գործունեայ, Բրգաշէնցի Հաջի Գէորգը պատ-
րաստակամ մարտիկ, Մոկացի Գրիգորը միշտ իգիթ և
Ջինուր Գրիգորն ուխտեալ ռազմիկ, Գոմսեցի Կորիւնն
երկրորդ Գայլ Վահան և Մշեցի Սմբատը Մամիկոնեան
տան արիասիրտ զաւակ:

Մոկացի Աստուրը քաջորդի և Չամիրամցի յաղթա-
հասակ Սողօն պարտաճանաչ:

Վարդենիսցի Մուրադը և Արտօնիցի Ջնդօն, Ելվա-
ռինջցի Վարդանն ու Մայգօն, Մպաղանքցի Գալէն ու Կար-

սեցի Յակօն, Սասունցի Մօրուք-Կարօն, Ջէնիկցի Ղազարն
ու Բէթարցի Մանուկ և Ախօն, Սասունցի Մուշեղը, Ու-
րանցի Արամը և Ալիշանցի Տիգրանը, Բերդակցի Ոսկանն
ու Վահանը, Խարարաշահարցի Մուրադը վիթխարի և
Կորեցի Կեհազ Թափալցեանը, Ռուստամկեաղուկցի Նա-
դօն և Վարդենիսցի Հասրաթն ու Մշեցի Արօն, Խոզլուկցի
(Խնուս) Արօն և Բերդեցի Արօն յանդուգն և Տիգրանը,
Կարաքէօփրուկցի Չարօն և Մելիքը, Խալիլշափուշցի Մօսօն
և Հարամիկցի Տիգրանը՝ հայրենիքի ազատութեան անձնէր
ռազմիկներ և զինուորները:

Ռուբէնը (Տէր Մինասեան) յեղափոխական խոհուն ղե-
կավար, կովկասահայ Գերենիկն եռանդուն և ուսանող Զա-
ւէնը ժրաջան, Վանեցի Գարմէնը ժողովրդավար և հմուտ
գործիչ, Մարգաբեան ուղղամիտ, Սիմոն Զաւարեանը վա-
ղեմի յեղափոխական և հասարակական մեծանուն գործիչ,
քծ. Յակօր Զարեանը՝ տիպար հայի մարմնացում:

Գոյթանցի Աւետիսն աննման, Կոզրեցի Տիգրանն
անմոռաց, Կարնեցի Գեղամ Աստուրեանը զաղափարի զին-
ւոր և Վանեցի Վահան Փափագեանը՝ (Կոմս) յեղափոխա-
կան աշալուրջ և բազմաշխատ գործիչ:

Եւ այս բոլոր յաւերժ անմոռաց անձերի յողնած ու
վաստակարեկ ճակատների բոլորաթիւ և սիրելի անուննե-
րի շուրջը՝ Հայոց Աշխարհի լերանց մշտադալար ծառերի
և դափնիների ճիւղերից և հովիտների զինեւրոկ ծաղիկ-
ներից, շուշաններից և կարմիր կակաջներից՝ իբրեւ վա-
ռապսակ՝ հիւսնէր անունը պաշտելի և անզուգական
Հալալի, որը իւր լուսազարդ ճակատով արձանանում է
որպէս Տարոն-Տուրուբերանի Հայութեան սիրտը, նրա ռազ-
մական ոգու մարմնացումը, տիպար մտաւորական գործի-
չը, մարանչող ժողովրդի ղեկավարը: Նա Տարոնի աշխար-
հի Ուրուականէն էր, որ ամեն տեղն էր, ամեն շարժման,

գործին, պայքարին՝ հետևող, մասնակից և ղեկավար։ Նա Հայութեան թշնամիների Դժոխքն էր, որ կրակ ու բոց էր ժայթքում։ Նրա սիրտը հայածին էր. հոգին հրածին, նա հրացայտ մարդ էր — Հրայր... բովանդակ Հայութեան պաշտելին — Հրայր, Ուրուական, Դժոխք — «Երեք անուն և մի քնութիւն»։

* * *

Այժմ աւերակ և հայազուրկ է Տարոն-Տուրուբերանը, հօնքո՛ւր, հօնքո՛ւր արտասուում են Մեղրագետն ու Արածանին։

Նեմրութայ սաւրից՝ հազար աղբիւրներ՝ հազար ակներով «Մշոյ Դաշտի վրայ կերթան», վերան վաթանի մրկած ու ծարաւ սրտի մէջ կերթան...

Եւ այդ Մեծ Սրից, հայածին վրէժով, ծնունդ են առնում՝ ողջ-ողջ այրւած, գետերում խեղդւած, խումբ-խումբ մորթոտւած, կամ կոխներում՝ հերոսի մահով քաջաբար ընկած՝ հարիւր հազար հայերի ըմբոստ հոգիներ և ուրականները, որոնք ազիզ վաթանի ամէն կողմերից, գիշեր ու ցերեկ, մի նո՛ւր զարթօնքի, նո՛ւր արեւոյնսի եւ ազա՛ւս կեանքի հրաւէր են կարդում աշխարհում ցրւած հայորդիներին։

— «Ելէք, ելէք քաջագո՛ւնք,

Ելէ՛ք, Հայկայ զաւակո՛ւնք...

Ելէ՛ք, եկէ՛ք — «Մոխրներու վրայ նստէ՛ք,

Աւերակներ շինէ՛ք բոյն.

Եւ ծիծեռնակ գայ ու երթայ,

Մինչև Հայոց գաւուն գայ...»։

ՂԵԻՈՆԴ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ-ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

Ա.

Մշոյ դաշտի հայաբնակ և կարևոր մէկ գիւղն է Ջրիկ գիւղը, ուր ԺԹ-ը դարու գեռ սկզբներից, իբրև նահապետական և բազմանդամ գերդաստան, յայտնի էր Բաբաջանեց տունը, որ գիւղին ընծայել էր քահանաներ և տանուտէրեր։ Բաբաջանեց գերդաստանը գիւղում յարգւած և սիրւած տներից մէկն էր համարւում։

ԺԹ-ը դարու կէսերին, Բաբաջանեց գերդաստանի գլուխն ու պապն էր Տէր Աւետիս քահանայ Բաբաջանեանը, որն իւր գիւղի աւագ երէցն էր։

Սա 4 զաւակ է ունենում, մեծը՝ Յովհաննէս, միջնակը՝ Մկրտիչ, իսկ կրտսերը՝ Վարդան և մի աղջիկ Ալմաստ անունով։

Վարդանը ծնւել է Ջրիկ գիւղում 1860 թիւն և մըկրտւել է նոյն գիւղի Տէր Կարապետ քահանայ Տէր Մարգարեանի ձեռքով։

Տէր Աւետիսը մեռնում է 1863 թիւն։ Ընտանիքի հոգսն ընկնում է Յովհաննէսի վրայ, իսկ Մկրտիչն անցնում է Կ. Պոլիս և յաջողում է մտնել պետական ծառայութեան մէջ, վերջնականապէս հաստատւելով այնտեղում։

Յովհաննէսը չկարողանալով կառավարել իւր հայրական տնտեսութիւնը, կարճ ժամանակւայ ընթացքում ամեն ինչ փչացնում, շռայլում է և վերջն էլ անտէր թողնելով իւր այրի մօրը, տիրուհի Մարիամին, անցնում է Կովկաս՝ գործ վնտռելու։

Տիրուհի Մարիամը իւր կրտսեր որդու՝ Վարդանի հետ, մնում է ծայր աստիճան թշուառ վիճակում։ Քրդերը Մարիամից գրաւում են այն հողային կալածները, որոնք սեփականութիւն էին համարւում Բաբաջանեց գերդաստանին՝ Խաչմանուկ գիւղում։

Այսպէս ազդատ և նոյն իսկ օրւայ հացի կարօտ մայրը, իւր դառն աշխատանքով կարողանում է հինգ տարի պահել իւր Վարդանին, մինչև որ 1868-ին նրան տանում է Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը, նպատակ ունենալով որդուն ուսման տալ, այնտեղի գիշերօթիկ դպրոցում:

Վանականները մերժում են ընդունել Վարդանին՝ տանջւած և յուսահատ մայրը որդու ձեռքից բռնելով գրնում է Ս. Կարապետի վանքը և ներկայանալով Խրիմեան Հայրեկին լաց լինելով ապում է:

— Հայրիկ, դուրբան ևզնիմ քո ազիզ անուան, թըղթիկ մը զրա տուր զիս, որ զիմ որդին, հա իդա Վարդանը, Ս. Առաքելոց վանքի գիշերօթիկ վարժատան մէջ կարգըցուն, թըղ իտա զիմ տղէն ուսում առնի, ես լէ զինք դուրբան կէնիմ Հայոց ազգին:

Խրիմեանը յարգում է թշւառ մօր խնդիրը՝ Վարդանն ընդունում է սան Ս. Առաքելոցի գիշերօթիկ դպրոցում, ուր 6 տարի աշակերտելով բազմավաստակ Յովհաննէս Վարդապետին, աւարտում է յիշեալ դպրոցի ուսման շրջանը, 1874 թւին, 14 տաքեկան հասակում:

Տիրուհի Մարիամը, որ մի ուսումնասէր և բարեսլաշտ կին է եղել— անմիջապէս միջոցներ է ձեռք առնում, որ կարողանայ որդու համար ճանապարհածախս ճարել, որպէսզի նրան ուղարկէ Կ. Պոլիս, ուսումը շարունակելու համար:

Խեղճ մայրը ոչ մի կերպով չկարողանալով իր որդուն ճամբու ծախք ճարել, ստիպւած՝ իւր զարդեղէններն ու նոր շորերը ծախում է և գոյացած գումարը Վարդանին տալով ուղարկում է Կ. Պոլիս:

Երկար և տանջալից ճամբորդութիւնից յետոյ Վարդանը հասնում է Կ. Պոլիս, այն ժամանակ, երբ արդէն իւր Մկրտիչ եղբայրը մեռած է լինում: Մշեցի հայրենա-

կիցների օգնութեամբ նա յաջողում է իւր մեռած եղբոր զրամական պահանջները գանձել և նրա զերեզմանի վրայ (Իսկիւտարի ազգ. հանգստարանում) մի մարմարեայ մահարձան դնել:

Եղբոր մահը ի չիք է դարձնում Վարդանի յոյսերը՝ նա թողնում սովորելու միտքը և պատրաստւում է մեկնել հայրենիքը, երբ այնտեղից նամակ է ստանում, որ իւր մայրը— թշւառ Մարիամը— մեռել է աղբատ և անմխիթար վիճակում:

Ուստի և Վարդանը Կ. Պոլսից 1874 թւի վերջերին ճանապարհւում է զէպի Երուսաղէմ և յաջողում է մտնել տեղւոյն Հայոց Մայրավանքի— Ս. Յակովբեանց ժառանգաւորաց գիշերօթիկ վարժարանը, ուր սովորում է Հայոց պատմութիւն, եկեղեցական պատմութիւն և մասնաւորապէս հայկական ձայնագրութիւնը, կատարելապէս ուսումնասիրելով հայ եկեղեցական եղանակները:

Վարդանը Երուսաղէմում մնում է մօտ հինգ տարի, մինչև 1878 թւի ամբան, երբ հայկական հարցը Բերլինի վեհաժողովին էր ներկայացւել և ազգային ու քաղաքական յուսատու հեռանկարները ամեն մի հայի սրտում ոգևորութեան նոր աղբիւրներ էին բացել: Ամեն մի հայի ձգտումն էր ծառայել հայրենիքի ազատագրութեան և ժողովրդի դատարարակութեան գործին:

Այս զգացումներով ոգևորւած Վարդանը 1878-ի ամբան Երուսաղէմից վերադառնում է Մշոյ գաշտը և Բերդակ գիւղում բաց է անում մի ծխական դպրոց, զեղջուկ մանուկներին տալով հայրենի դատարարակութիւն:

Յաջորդ տարին, 1879 թւին, Վարդանը հրաւիրւում է Բաթն, իբրև ուսուցիչ Դալի-Բարա գիւղի դպրոցին:

Մի տարի ևս այստեղ մնալով, 1880 թւին անցնում

է Բիթլիս և կարգում է ուսուցիչ Գոմոց վանքի գիշերօթիկ դպրոցին, Մուղսի Ղարիբջանի օրով:

Այստեղն էլ երկար չի մնում, ուստի և 1881 թվի փետրւարին անցնում է Վան: Այն ժամանակ Վանի առաջնորդն էր Խրիմեան Հայրիկը, որին ներկայանալով Վարդանը, յայտնում է իւր պատրաստակամութիւնը կրթական գործին ծառայելու համար:

Հայրիկի կարգադրութեամբ Վարդանը նոյն թվի մարտի 1-ին նշանակւում է Կոուց Անապատի վանքի գիշերօթիկ դպրոցին Հայոց լեզուի և ձայնագրութեան դասատու:

Սակայն Վարդանը Կոուց Անապատում տիրող խաւարամտութեան գէմ պայքար է մղում և ապա ընդհարում է միաբանների հետ, որոնց հանդէպ իր դժգոհութիւնը հետեւեալ տողերով է արտայայտում.

«Երբ գնացի Վանայ Կոուց,
Հիւանդացայ գինւոյ հոտուց,
Կղերք ժողված էին մի խուց.
Զխաչեր հալին, ատենն էր հունձ:
Բարի կղերք զիս պատուեցին,
Դասատուութիւն ինձ յանձնեցին,
Իրաւունքիս կէս կլեցին,
Իրենց մտօք անպարտ մնացին.
Մազէ լաթով սուրբ ձեացան,
Իրաւունքիս կէսն ուրացան,
Մակոյկ նստան զծովիս անցան
Բոլորովին զԱստուած մոռցան.
Անբախտ Վարդան Տարօնացի,
Տարօրինակ պանդուխտ մնացի,
Եւրուսաղէմ եղածս ատեն,
Ի կղերացդ դժգոհ մնացի»*):

*) Տե՛ս «Եննթ Մշեցու խելացի խօսքեր» Գ. րդ տպագրութ. էջ՝ 8—9. Թաւրիզ 1921 թ. Տպարան «Փարոս»:

Կոուց Անապատից հեռանալուց յետոյ, Վարդանը հրաւիրւում է Վարազայ վանքի Ժառանգաւորաց վարժարանը, իբրև ձայնագրութեան դասատու, 1881 թվի Ապրիլ ամսին:

Բ.

Ի՞նչ էր ներկայացնում ազգային ու հասարակական կեանքը Վանում, 1880-ական թւերին, երբ Վարդանն ապրում էր Վան-Վարազում:

Խրիմեան Հայրիկը 1857 թվին Վարազում հիմնել էր «Ժառանգաւորաց Վարժարան»-ը, որ Վասպուրականի հայութեան մտաւոր կենտրոնն էր համարւում, հայրենասիրական և ազատասիրական ձգտումների օրրանն ու օջախը: Խրիմեանի շնչով դաստիարակւած կրիտասարդութիւնը բուռն ոգևորութեամբ ստեղծագործական աշխատանքի էր լծւել:

Հայ երկրի, պատմութեան ու գրականութեան ուսումնասիրութիւնը կենսական պահանջ էր դարձել Վանի երիտասարդութեան համար: Ժառանգաւորաց Վարժարանի սաները, ամենքն էլ, առաւել կամ նւազ չափով, աշխատում էին հրապարակի վրայ երևալ և հասարակական գործերում գործօն մասնակցութիւն ցոյց տալ:

Այս խիստ արգիւնաւէտ և պատմական թւականներին է—1860-1890, որ Վանում ծնունդ առնում և զարգանում է զուտ տեղական և ընաշխարհիկ մի գրականութիւն, որի լաւագոյն ներկայացուցիչներն են՝ Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմախեան, Տիգրան Ամիրջանեան, Երեմիա Եպիս., Արիստակէս վրդ. և Սեդրակ Տէր Սարգսեան — Տէվկանց հղբայրները, Ղևոնդ վրդ. Փիր-ղալէմեան, Մանուէլ Արտամեացեան, Գրիգորիս Աղուանեան, Հայրապետ Զանիկեան, Գէորգ Շէրենց, Մեսրոպ վրդ. Փափազեան, Ղևոնդ քահանայ Զիրօեան, Մանուէլ Անանեան,

Միհրդատ Եսայեան, Յովհ. Կուլօղլեան, Մկրտիչ Աւետիս-
եան, Եղիշէ Գոնտակչեան, Պօղոս վրդ. Նաթանեան և այլն:

Մայր երկրի հարազատ ծոցում ծնւած, սնւած և
ապրած այս գաղափարական, հայրենասէր և ազատատենչ
երիտասարդութիւնը Հայկական հարցի արծարծումով ու-
զեւորւած՝ երազում էր Հայաստանի ազատութիւնը, որի
համար էլ ոգի ի բոլին աշխատում էր հասարակական
ասպարէզում:

Վանում իրարու և տեղից հիմնում էին կրթական, ազ-
գային և հասարակական հիմնարկութիւնները:

Այս եռանդուն շրջանին Մկրտիչ Փորթուգալեանը մըտ-
նում է Վան, ուր և հիմնում է (1878 թ.) իւր յայտնի
«Վարժապետանոց»-ը, միաժամանակ գրադնելով յեղափո-
խական գործունէութեամբ:

Տաճկահայաստանի հայաբնակ նահանգների մէջ, Վաս-
պուրականի հայութիւնը առաջինն էր, որ այդքան արագ
և հաստատուն կերպով զարգացել էր (մօտ 30 տարւայ
ընթացքում. 1860—1890), գրական, կրթական, հասարա-
կական և յեղափոխական գործունէութեանց ասպարէզ-
ներում:

Այսպիսի մի շատ հետաքրքիր և կենսունակ միջավայրի
մէջ գործելու բախտ էր ունեցել ահա Մշեցի Վարդան Տէր
Աւետիսեանը, որ ներշնչելով Վանի երիտասարդութեան
ազգասիրական և հայրենասիրական գրականութիւնից,
ինքն էլ փորձում է իւր անձնական զգացումներն արտա-
յայտել, գուտ հայկական այս ջերմ մթնոլորտում, որտեղ
Վարդանը գտնում է իւր ցանկացած ազատութիւնը:

«Ազատութիւն քեզ որոնի,

Վասպուրական ես կանգ առի.

... Երբ ան կընեմ քաղութի հոգիս,

Ազատութեան սէրն ի սրտիս...»:

Ազգային, հասարակական և գրական այս եռանդուն
կեանքը սակայն խանգարում է 1885 թի դարնուն, երբ
Տաճկաց կառավարութիւնը նկատելով, որ Վասպուրակա-
նի հայութեան այդ մտաւոր վերածնունդը և բարոյական
յառաջադիմութիւնը, կարող են քաղաքական ընդվզումնե-
րի առիթ տալ, ուստի նա սկսում է խիստ հալածանք հանել
Վանի զիկավար և յեղափոխական տարրերի դէմ: Նոյն
թիւ Ապրիլ ամսին Խրիմեան Հայրիկը Վանից արտօրում
է Կ. Պոլիս. Մ. Փորթուգալեանի դպրոցը փակում է, ինքը
երկրից հեռացւում է, բանտարկւում են Վանի երիտա-
սարդութեան մէջ քաղաքականապէս «վտանգաւոր» հա-
մարւած անհատները և այլն:

Նկատելով, որ Վանի մթնոլորտը մռայլում է, ուստի
Վարդանը նոյն թիւ ամրան Վանից ճանապարհւում է դէ-
պի Մուշ, ուր ներկայանալով Ներսէս վրդ. Խարախանեա-
նին, յայտնում է իւր պատրաստակամութիւնը, թէ հասա-
րակական և թէ յեղափոխական սոցալաթիւներում ծառա-
յելու համար:

Խարախանեանը Վարդանին մի ատրճանակ տալով
նւէր, ճամբում է Վարդենիսցի Մարգար վարժապետի մօտ:
Սա էլ Վարդանին ուղարկում է Մշոյ հայ գիւղերը, ժողովրդ-
դի մէջ ազատասիրական և յեղափոխական գաղափարներ
տարածելու համար:

Մի գիշեր Վարդանը երկու յանգուզն երիտասարդնե-
րի հետ, որոշում են սպաննել Տարսնի հայութեան պա-
տուհաս տխրահռչակ քիւրդ Մուսա բէկին:

Երիտասարդները մոտնում են դարանի, բայց բէկը
փոխանակ փողոցի կողմից դուրս գալու, տան և տեղից է
հեռանում և այդպիսով ազատւում է:

Մի քանի ամիս Մշում մնալուց յետոյ, 1886 թիւ
գարնան, Ներսէս վրդ. Խարախանեանը Վարդանին ուղար-

կում է Քղի քաղաքը, իբրև ուսուցիչ տեղւոյն ազգային դպրոցին:

Մինչև 1888 թւի վերջը, Վարդանը թէ Քղի քաղաքի և թէ Հոգաս և Խուբէք հայաբնակ գիւղերի ազգային դպրոցներում ուսուցչական պաշտօններ է վարում, միաժամանակ նաև իբրև յեղափոխական քարոզիչ շրջում է հայ գիւղերում ժողովրդի մէջ ազատութեան գաղափարը վառ պահելու համար:

Սակայն Վարդանը ձգտում էր նորից գնալ Վանը և պաշտօնավարել Վարազայ ժառանգաւորաց Վարժարանում, որտեղ տիրող ազգային—հայկական դաստիարակութիւնն ու ոգին գրաւել էին նրան: Ուստի 1889 թւի գարնան Քղիից ճանապարհւում է դէպի Վան-Վարազը և ընդունւում է ժառանգաւորաց Վարժարանում ձայնագրութեան դասատու:

Վան-Վարազում նորից տիրում էր նոյն ջերմ, ազգային և ազատասիրական մթնոլորտը: Վանի գրականութիւնն ու կրթական, ինչպէս նաև յեղափոխական գործունէութիւնը նոյն թափով և եռանդով շարունակւում էին:

Վարդանը նորից ներշնչւում է այս ջերմ, հարազատ միջավայրից և գրում է իւր յայտնի երգը — «Տարոնացի պանդուխտի երգը», որ Վանում մեծ ժողովրդականութիւն է գտնում և տասնեակ տարիներ շարունակ երգւում էր:

«Մայիս ամսուն, դո՛ւ, գեփիւռիկ,

Սլանում ես Մշոյ լեռինը,

Կորուցե՛ր եմ քաղցր հայրենիք

Կուլամ, կողբամ, չ'ասես հերիք:

Լեռոն Մշոյ է նման Մասիս,

Մայրիկս կուլայ, կոչում է զիս,

Կասէ ինձի եկուր, առ իս,

Բաւ է, Վարդանս, դուն թափառիս:

Պանդուխտ եմ ես օտարութեան,
Ատեն չունիմ, որ առ քեզ գամ,
Յաւերս շատ են, վիշտս յարածամ,
Գուցէ սոցա եմ ես արժան:

Ես միայն եմ թշւառ, անտէր,
Չիք կարեկից ըլլայ ինձ տէր,
Թափառում եմ օտար, աւեր,
Բաւ է կրեմ ես սա ցաւեր:

Անբախտ եմ ես Տարոնացի,
Շատ ժամանակ պանդուխտ մնացի,
Մշոյ երկրէն կարօտ մնացի,
Հայրենիքէս կարօտ մնացի:

Ծնած տեղս Զրիկ—Մուշ է,
Ինձ ասում են թէ ապուշ է,
Լալ և կոծում սգոյ գոյժ է,
Մշոյ երկիր խուժաղուժ է,
Իւր հոգն ու ջուր շատ անուշ է:*)

Վարազում պաշտօնավարելու ժամանակ, Վարդանն որոշում է գնալ Էջմիածնի ձեմարանը, կանոնաւոր ուսում ստանալու համար:

Ուստի և 1890 թւի Ապրիլին խնդրում է Վարազայ ժառանգաւորացի տեսուչ Մեսրոպ վրդ. Մոկացեանից, որ իրեն իւր պաշտօնից ազատ արձակէ: Թէև տեսուչը շատ է համոզում և խնդրում, որ Վարդանը մնայ և շարունակէ իւր պաշտօնը, բայց նա չի համաձայնում: Ուստի և նոյն թւի Ապրիլի վերջերին, Վարազից ճանապարհւում է դէպի Մուշ, Վարազայ ժառանգաւորաց Վարժարանի տեսչից ստանալով հետեւալ վկայագիրը:

«Մշոյ Զրիկ գիւղացի Տէր Աւետիսեան պարոն Վարդան իւր ձայնագրական հմտութիւն Վարազայ վա-

*) Տե՛ս «Խենթ Մշեցու խելացի խօսքեր» Գ. տպագր. էջ՝ 6—7:

նուցս ժառանգաւոր աշակերտաց ինն ամիս այլ և այլ հկեղեցական երգեցողութիւններ դասախօսելով, այժմ իւր ստիպողական գործոց համար վանքէս կը մեկնի իւր հայրենիքն երթալու:

«Թէև մեզ տակաւին շատ պէտք էր, որ ի վանս մնար, բայց ստիպել իւր թախանձանքէն՝ հրաման տւինք երթալ: Ինք կրօնասէր և առաքինի անձնաւորութիւն մը լինելով, ՚ի սէր իւր կուտամ սոյն վկայագիրս ՚ի ձեռին»:

Տեսուչ Վարդայ՝

Մեսրոպ վրդ. Մոկացեան

1890 Ս.պրիլ 9

՚ի Վարդ

Կնիք

Մեսրոպ վրդ.
Մոկացեան
1884

Գ.

Մուշ հասնելուց յետոյ, Վարդանը էջմիածնի ձեմարանում սովորելու իւր ցանկութիւնը յայտնում է Տարոնի առաջնորդ Ներսէս վրդ. Խարախանեանին, որը խրախուսում է նրան, խորհուրդ տալով անմիջապէս ճանապարհել էջմիածին:

Խարախանեանը Վարդանին տալիս է հետեւեալ վկայականը:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՐԱՆ

ՀԱՅՈՑ

Ի ՏԱՐՈՆ

Մուշ, 29 Յունիս 1890

Վ Կ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

«Բնիկ Տարօնոյ վիճակիս Մշոյ Դաշտի Զրիկ գիւղի բնակիչ պարոն Վարդան Տ. Աւետիսեան որ ՚ի դաշտն Մշոյ, ՚ի Կեղի և յայլ տեղիս նախապատրաստական վարժարանաց մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարած և իւր համեստ, պարկեշտ և աշխատասէր վարուք զոհ կացուցած է դրպրոցական տեսչութիւններն, պաշակերտս և ծնողս:

Իւր ուսումն ու կրթութիւնն ստացած է ՚ի Ժառանգաւորաց Վարժարանի Սրբոյ Յակովբեանց որ ՚ի Ս. Երուսաղէմ և մասնաւորապէս ուշադրութիւն ու ջանք նւիրած է Չայնազրութեան և զայն կատարելագործելու ջերմ փափագն կը տածէ, եթէ յաջողութիւն ունենայ յԱրարտեան Մայր-Աթոռն Սրբոյ էջմիածնի ընդունիլ:

«Պ. Վարդան մեր խնամոց և ձեռաց ներքի ևս գործածուած լինելով կը վկայեմք որ աշխատասէր, խոհեմ, համեստ, վարուք բարուք առաքինի, պարկեշտ և հաւատարիմ երիտասարդ մէ և ամենայն փութանութեամբ կը յանձնարարեմք զինքն մեր պատ. Ազգայնոց. Ուստի և սոյն վկայական գրութիւնս տուար ի ձեռն յիշեալ պ. Վարդանայ»:

Կնիք

Առաջնորդարան
Հայոց
Ի Մուշ

Ընդհ. Վանահայր—Առաջնորդ

Ս. Կարապետի և Մշոյ՝

Ներսէս Վրդպ. Խարախանեան

Վարդանը 1890 թւի Յուլիսին Մշից ճանապարհուում է էջմիածին և ներկայանալով Մակար կաթողիկոսին, յայտնում է իւր ցանկութիւնը՝ ձեմարանում սովորելու համար: Կաթողիկոսը յանձնարարում է ձեմարանի վարչութեան բննել Վարդանի ուսման վիճակը և նրան ընդունել ձեմարան, բայց վարչութիւնը նկատելով, որ Վարդանը տարիքով մեծ է (30 տարեկան) ուստի և մերժում է նրա խնդիրը:

Նոյն թւի Սեպտեմբերին, Վարդանը էջմիածնի կողմից, նշանակուում է ուսուցիչ, Աշտարակին մօտիկ Եղվարդ գիւղի ծխական դպրոցում:

Յաջորդ տարին (1891 թ.) Վարդանն անցնում է Ատրըպատական, հաստատուելով Թաւրիզ բաղաբից մօտ 50 վերստ հեռու Ալշամուլք հայաբնակ գիւղում, ուր առաջին

առթիւ իսկ հիմնում է գիւղական դպրոց, միաժամանակ նորոգելով Մուժամբար հայաբնակ գիւղի դպրոցի խարխուլ շէնքը:

Վարդանն այս երկու գիւղերում, ոգի ի բռին աշխատում է, ժողովրդի մէջ վառ պահել ազգային գաղափարները և ուսման անհրաժեշտութիւնը:

Ալշամուլքի գիւղացիները, մի տարւայ ընթացքում, ճանաչելով Վարդանի ազգասիրական ոգին և նրա պարզ ու դիմոկրատիկ բնավորութիւնը, մի համախօսական դրութեամբ դիմում են Ատրպատականի Հայոց այն ժամանակւայ ազգեցիկ առաջնորդ Ստեփաննոս Եպիս. Մխիթարեանին, խնդրելով, որ Վարդանին ձեռնադրէ քահանայ՝ Ալշամուլքի համար:

Թեմական Առաջնորդը յարգում է ժողովրդի դիմումը և 1892 թւի Մարտի 22-ին, Թաւրիզի Հայոց Բերդաթաղի Ս. Աստածածին եկեղեցում Վարդանին ձեռնադրում է քահանայ: Ձեռնադրութեան ժամանակ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը քարոզ է խօսում, ի միջի այլոց ասելով հետեւեալը.

— Նորընծայի անունը Տէր Ահոնդ եմ կնքում, որ նա մեր պատմական Ահոնդ Երէցի նման լինի կրօնասէր և ժողովրդանուէր:

Տէր Ահոնդ քահանայ Տէր Աւետիսեանը մինչև 1894 թւի Ապրիլ ամիսը հովուում է Ալշամուլքի հայութեան և այնտեղից հեռանում է հետեւեալ պատճառով:

Նոյն թւի Զատիկի թաթախման երեկոյեան, երբ Տէր Ահոնդը պատարագում էր Ալշամուլքի եկեղեցում, յանկարծ լուր են բերում նրան, թէ պարսիկները գիւղից դուրս ձերբակալել են Սիրիւրի փախած մի հայ յեղափոխականի, որին ուզում են սպաննել: Տէր Ահոնդը իսկոյն թողնում է պատարագը և վազելով դէպքի վայրը մահաւնից ապաստում է հայ յեղափոխականին:

Ատրպատականի Հայոց Թեմական առաջնորդը—այնքան խիստ կրօնական Սուրբաս Եպիս. Պարզեանցը—Տէր Ահոնդի յիշեալ արարքը հակակդերական մի քայլ համարելով, իսկոյն կարգադրում է, որ նա հեռանայ Ալշամուլքից, հակառակ ժողովրդի ցանկութեան:

Տէր Ահոնդը գալիս է Թաւրիզ. բոլոր միջնորդութիւնները զուր են անցնում Սուրբաս Եպիս.-ի որոշումը փոխել տալու համար: Ուստի և նա վճռում է Ատրպատականից հեռանալ:

Թաւրիզի Լիւաւայի և Բերդաթաղի Հայոց Թաղական Խորհրդի անդամները—Ծատուր խան Սէթ-խանեան, Մ. Նազարբէկեան, Ածառ. Փանուէլեան, Տ. Գալֆայեան, Զ. Նազարբէկեան, Անդրէ Կուլմասեան և Հ. Աւագեան—1894 թւի յունիսի 24-ին նրան տալիս են մի համակրական գրութիւն, գնահատելով նրա «անձնանուէր գործունէութիւնը» աւերացնելով նաև հետեւեալ սողերը.

«Նա, վերոյիշեալ քահանայն, (Տէր Ահոնդը) աշխարհական ժամանակ իր քրտնաթոր ջանիւր և հանդանակութեամբ կառուցեց երկու դպրատուններ, մօտ Դավրէժ քաղաքի Մուժամբար և Ալշամուլք հայաբնակ գիւղօրէից մէջ:

«Եւ արդ, նա ստիպուալ անբացատրելի հանգամանաց տալով իւր վերջին անհրաժեշտ ոգջոյնը մերայնոցս՝ մեկնում է մեզնից, որին և ահա յանձնարարում ենք մեր համազգայնոց՝ որոց անկն է»:

Թաւրիզից հեռանալով գնում է Հին-Նախիջևան, ուր և նշանակւում է Եարմջա գիւղի ծխատէրը, 1894 ի Հոկտեմբերի 11-ին:

Յաջորդ տարին—1895 թ. Սուրբաս Եպիս.-ը նկատելով, որ անտեղի կերպով է հալածել Տէր Ահոնդին, ուստի նրան կանչում է Թաւրիզ, նշանակելով Լիւաւայի Ս. Սարգիս եկեղեցոյ ծխատէր քահանայ:

Արդարիւ ժողովութիւն հայ գաղութը 1896 թիւն Տէր Ղևոնդին հրաւիրում է, իբրեւ հոգեւոր հովիւ, մինչև որ 1898 թիւ Ապրիլին, Թաւրիզի Լիւաւա թաղի հայերը մի համախօսականով դիմում են Ատրպատականի Հայոց Առաջն. տեղապահ Յովսէփ վրդ. Սարաճեանին, խնդրելով, որ Տէր Ղևոնդին հրաւիրէ Թաւրիզ, իբրեւ Լիւաւայի Ս. Մարգիս եկեղեցոյ ծխատէր քահանայ:

Յովսէփ վրդ. Սարաճեանը 1898 թիւ Ապրիլի 10-ին Տէր Ղևոնդին հետեւեալն է գրում.

«Բաղաքիս Լիւաւա թաղի ժողովուրդը հանրագիր խնդրագրով ցանկացած է կարգել զՁեզ նոյն թաղի Ս. Մարգիս եկեղեցւոյ ծխատէր քահանայ և մենք այսու կը փութամք կատարումն տալ ժողովրդեան ցանկութեան, հաստատելով զՁեզ ի սլաշտաման ծխական հովուաւարութիւն նոյն Ս. եկեղեցւոյ»:

Սահակ Արքեպ. Այվատեանը 1898 թիւ վերջերին նշանակում է Ատրպատականի Հայոց Թեմ. Առաջնորդ. Սա ես զանազան խնդիրներով հալածում է Տէր Ղևոնդին: Նշման հալածանքներ նրա դէմ յարուցանում է նաև Միսրոպ վրդ. Մաքսուդեանը:

Նրա դէմ յարուցւած այդ անձնական և անմիտ հալածանքների պատճառը Թեմական առաջնորդներն են եղել, որոնք չեն հանդուրժած Տէր Ղևոնդի շիտակ, համարձակ և ուղղամիտ բնաւորութեան, նրա ճակատ առ ճակատ արտասանած յանդիմանական խօսքերին՝ ուղղւած Սահակ Արքեպ. Այվատեանի անհոգ պաշտօնավարութեան և Միսրոպ վրդ. Մաքսուդեանի անտակտ գործերի դէմ: Թեմական առաջնորդների այդ տգեղ արարքներին միշտ էլ դէմ է եղել Թաւրիզի հայ ժողովուրդը, որ մի քանի անգամ հանրագրութիւններով պաշտպանել է Տէր Ղևոնդին:

Այդ հալածանքներից ձանձրացած, բայց միշտ ան-

նկուն, Տէր Ղևոնդը 1907 թիւ Մեպտեմբերին Թաւրիզից ճանապարհւում է դէպի Էջմիածին, ձեռքին ունենալով Ատրպատականի Հայոց Թեմ. Առաջնորդարանի վկայագիրը (№ 48), որի մէջ ասւած է.

«Ղևոնդ քահանայ Տէր Աւետիսեան բազմաշխատ և բարեկրօն պաշտօնեայ Հայ Ս. եկեղեցւոյ... կայ մեկնիլ ի քաղաքէս (Թաւրիզ) հաճութեամբ սրտի իւրոյ, հակառակ խնդրագրին ստիպմանց Թեմական Խորհրդոյ նահանգիս և աղերսագրին խնդրանաց հանուր ժողովրդեան քաղաքիս...»:

Հասնելով Էջմիածին, Տէր Ղևոնդը ներկայանում է Խրիմեան Հայրիկին, որը նրան մի Հայրապետական կոնդակով (№ 1436) նշանակում է Բուլգարիայի Շումլա քաղաքի հայ գաղութի հոգեւոր հովիւ, 1907 թիւ Հոկտ. 10-ին:

Յիշեալ կոնդակում Խրիմեան Հայրիկը Տէր Ղևոնդին մատին Շումլա քաղաքի հայոց Թաղական Խորհրդին հետեւեալ տողերն է գրում.

«... Առաքեմք զՏ. Ղևոնդ քահանայն Տ. Աւետիսեան ի հովուութիւն Ձեր. Արժանապատիւ հայրն այն է ծննդեամբ ի Ջրիկ գեղջէ գաւառին Մշոյ, ուսեալ յԵրուսաղէմ ի Ս. Յակոբեանց վանս, ցուցանելով մասնաւորապէս զփոյթ յուսումնասիրութեան եկեղեցական ձայնագրութեան վարեալ է և զպաշտօն ուսուցչութեան ձայնագրութեան ի Ժառանգաւորաց դպրոցին Վարազայ վանուց. Հուսկ յետոյ եկեալ ի քաղաքն Դավթէժ ձեռնադրեալ է քահանայ ձեռամբ Տ. Ստեփանոս Եպիսկոպոսի Մխիթարեան և և յընթացս չորեքտասան ամաց վարեալ է զպաշտօն հովուութեան ի գիւղօրայս և ի մայրաքաղաքին Ատրպատականի»:

Այս կոնդակի ոտորեւ Խրիմեան Հայրիկը գողգոջուն ձեռքով հաղիւ է ստորագրել. «Մ. Կ. Ամ. Հայոց» (Մկրտտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց), որովհետեւ նա այդ Ժա-

մանակ (1907 թ. Հոկտ.) իր կեանքի վերջին օրերն էր ապրում և յիշեալ կոնդակն ստորագրելուց 19 օր յետոյ յաւիտենապէս փակում էր իւր աչքերը:

Տէր Ղևոնդն էջմիածնից Բաթում—Օդեսա գծով հասնում է Զումլա րազաքը, ուր և մնում է մինչև 1908 թւի վերջերին, երբ հոշակած էր Օսմ. Սահմանադրութիւնը, նա ընտանիքով գալիս է Կ. Պոլիս, որ այնտեղից էլ գնալու հայրենիքը—Մուշ:

Կ. Պոլսում իբրև ուսուցիչ պաշտօնավարում է Դադըգիւղի Արամեան դպրոցում, միաժամանակ հովելով Կուրու—Չէշմէ և այլ թաղերում քնակւող Անատոլիի հայ գաղթականներին:

1909 թւի Մարտի 31-ից սկսում է Կիլիկիոյ հայկական մեծ կոտորածը, որին զոհ են գնում աւելի քան 20,000 հայեր:

Թիւրքիոյ Հայոց Պատրիարքարանը Կիլիկիոյ արկածաւալ Հայութեան նիւթական և բարոյական մեծ օժանդակութիւն է ցոյց տալիս: Այնտեղ ուղարկում է յատուկ պատւիրակութիւն, հոգևորական գործիչներ և այլն:

Նոյն թւի Յուլիսի 8-ին Տէր Ղևոնդը Թիւրքիոյ Հայոց Պատրիարք Եղիշէ Արքեպ. Դուրեանից ստանում է հետևեալ նամակը.

ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆ ՀԱՅՈՅ

Կոստանդնուպոլիս

ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎ

Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան

Համար 188

8 Յուլիս 1909

Արժանաւորին

Տէր Ղևոնդ Բաճանայ

Տէր Աւետիսեան

Կ. Պոլիս

«Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած ցաւալի անցքերուն հետեանօք Ատանայի և ՚ի մասնաւորի ձէպէլի—Պէրէթէթ գաւառակին զանազան կողմերը և կեդեցականաց պակասութեան պատճառաւ, տեղւոյն արկածեալ մեր սգաւոր ժո-

ղովուրդն անհովիւ և անխնամ մնացած լինելով, Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն Ժողովոյ որոշմամբ արժան դատւած է վարդապետ մը և հինգ քահանաներ ուղարկել այն կողմերն, ժողովրդեան հոգևոր պէտքերը մատակարարելու և միանգամայն Պատրիարքարանիս պատւիրակներուն հրահանգաց համաձայն հոգ տանելու անոնց վերաբերեալ գործոց կարգադրութեան համար:

«Ձեր սիրելիութիւնն ևս մին լինելով այս պաշտօնին յարմար դատւած և կեդեցականներէն, աներկմիտ ենք, որ արժանապէս պիտի վարէք այս պաշտօնը ցնոր տնօրինութիւն և մխիթարէք տառապեալ ժողովուրդը:

«Հետեւաբար կհրաւիրենք զՁեզ որ պատրաստիք օր առաջ ուղևորելու Ատանա, և կծանուցանենք նաև որ Ձեր ուղևորութեան ծախուց համար տասն լիրայ և ապրուստի համար ալ ամսական 5 լիրայի թոշակ սահմանւած է. զոր պիտի ստանաք Պատրիարքարանի նպաստից յանձնաժողովոյ Մնդուկէն, որու ևս այս մտօք կարևոր հրահանգ տրուած է. իսկ ձեր ուղևորութեան ծախքն ստանալու համար կը յանձնարարենք ներկայանալ մեզ»:

Մնամք Աղօթարար Պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝
Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան *)

Այս նամակը ստանալուց յետոյ, Տէր Ղևոնդը պատրաստում է մեկնել Կիլիկիա, երբ Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեանն ընտրւում է (1909 թ.) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, որին ներկայանալով (Կ. Պոլսում) Տէր Ղևոնդը, պատմում է այն բոլոր նեղութիւնների և հալածանքների մասին, որոնք յարուցել էին իր ղէմ Ատրպատականի Հայոց Թեմ. առաջնորդները:

Իզմիրլեանը մանրամասնօրէն քննում է այդ խնդիրները և գտնում է, որ Տէր Ղևոնդի ղէմ յարուցւած հալա-

*) Այժմ Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի:

ծանրանքը բոլորն էլ անտեղի են եղել և արդիւնք այս ու այն առաջնորդի անձնական տգեղ հաշիւների, մի հանգամանք, որ միշտ էլ գոյութիւն է ունեցել հայ հոգեւորականութեան կեանքում:

Ուստի նորընտիր Կաթողիկոսը յատուկ գրութեամբ յանձնարարում է Ատրպատականի Հայոց Թեմ. Առաջնորդ Կարապետ Եպիս. Տէր Մկրտչեանին, որ Տէր Առնոյին ընդունէ իւր թեմում: Այդպէս էլ լինում է:

1910 թւից սկսած Տէր Առնոյն իւր բնակութիւնը հաստատում է Թաւրիզում, իբրեւ ծխատէր քահանայ, Լիւլաւայի Ս. Սարգիս եկեղեցոյ:

Դ.

Տարիների ընթացքում, Տէր Առնոյն աշխատել է, իւր ստացած դաստիարակութեան չափով, օգտակար լինել նաև հայ գրականութեան, բայց դժբախտաբար նրա ջանքերը գրեթէ ապարդիւն են անցել:

Եթէ նա կանոնաւոր և մի քիչ աւելի աշխարհիկ կրթութիւն ստացած լինէր, հաւանաբար պիտի կարողանար մի բանի կտոր գրական երկեր արտադրել, որովհետև, ըստ երևոյթին, նա ոչ միայն անհուն սէր և ցանկութիւն է ունեցել դէպի գրականութիւնը, այլև գրելու, արտադրելու մի փոքրիկ շնորհք, որը դուրսէ գարգանար նրա մէջ, եթէ մշակելու համապատասխան հող ունենար:

Նա լոյս է ընծայել «Խենթ Մեհրու խելացի խօսքեր» անունով մի գիրք, երեք տպագրութեամբ*):

*) Առնոյ Բաղանայ Տէր Աւետիսեան: «Խենթ Մեհրու — խելացի խօսքեր». Կ. Պոլիս 1909. էջ՝ 40 (փոքրագիր):

Նոյնը՝ Բ. տպագրութիւն. Թաւրիզ, 1913. Տպարան «Փարոս». էջ՝ 104 (փոքրագիր):

Նոյնը՝ Դ. տպագրութիւն. «Բարեփոխած և ճշտացրած». Թաւրիզ, 1921. տպարան «Փարոս». էջ՝ 160 (միջակ):

Այս գրքի մէջ Տէր Առնոյը զետեղել է բազմաթիւ ուսանաւոր գրածներ, որոնք արտայայտում են նրա կրօնական, բարոյական, խրատական, ազգային, հասարակական, յիշատիւթեան և այլն զգացումները, շատ հասարակ և միաժամ կերպով: Այդ ուսանաւորները գրական տեսակէտից որեւէ արժէք չեն ներկայացնում, մասնաւորապէս որ լեզուական և քերականական խորթութիւններով լի են:

Հեղինակը իւր գրքում աւելի քան տասնեակ ուսանաւոր—ձօներ է ներկայացնում, որոնք հասարակական տեսակէտից, որեւէ արժէք չեն ներկայացնում:

«Խենթ Մեհրու խելացի խօսքեր» գրքի Դ. տպագրութեան մէջ, հեղինակը մօտ 140 կտոր ուսանաւոր գրութեան, շոշափում է մարդկանց առօրեայ կեանքի բազմաթիւ երևոյթներ, իւրայատուկ ոճերով և դարձածներով: Այդ գիրքը մի տարօրինակ և բազմազոյն հաւաքարան է, աւելի ճիշտ մի խառնարան, ուր ամեն ինչ անկանոն կերպով երևում է: Այդ խառնարանում գտնւած նիւթերի ընթերցումը յաճախ զանազան խորհրդածութեանց տեղի է տալիս. զարճացնում է ընթերցողին, որի եզրակացութիւնն, ըստ իս, հետեւեալն է լինում:

Տէր Առնոյը ժողովրդական մի պարզ և անպաճոյճ հեղինակ է, որն իւր կրթութիւնը ստացել է հոգեւոր ասպարէզում, դառնալով ազգային, զուտ հայկական հոգով սնւած և հայ եկեղեցուն նվիրած մի չափազանց կրօնասէր և խստապահանջ քահանայ, որն անհուն սիրով սիրել է իւր եկեղեցին, ազգն ու հայրենիքը, գովել է նրան նըւիրած զաւակներին, բողոքել է այն հայ հոգեւորականների դէմ, որոնք իրենց կոչման արժանի չեն եղել, պաշտպան է կանգնում հալածւածներին, գուրգուրանքով է խօսում ծաղկի, թռչունի և բնութեան գեղեցկութիւնների մասին, հաճելի լեզուով նկարագրում է ժողովրդական գա-

նազան կենցաղական երևոյթները և այլն:

Ժողովրդական անզարդ բառերով գրւած «Տանուտէր և խեղճ ճնճղիկ» ոտանաւորը մի սիրուն և հաճելի նիւթ է մանուկների համար:

— Ճիւ, ճիւ, ճիւ, ճիւ դու ճնճղիկ,

Ո՛վ է փետտեր դրո փետուրիկ,

Թռիւր եկո՛ւր մեր կաուրիկ,

Քեզի կը տամ մի քիչ կտիկ,

Պաղ, պաղ, պաղ, պաղ անուշ ջրիկ:

— Թեքս փետտեց մի շար մանկիկ,

Ընկած մնացի պատի տակիկ:

Ոչ ջուր ունիւմ և ոչ կտիկ,

Գթա ինձի եկ դու մօտիկ,

Ես ամենից եմ խօրօտիկ» (էջ՝ 19):

Հեղինակը շատ հասարակ և պարզ կերպով է նկարագրում այն բոլէն, երբ ինքը մօտեցել է Խրիմեան Հայրիկին, էջմիածնում, 1905 թւին:

« ... Յետոյ նայուածք դարձուց ինձ վրայ, առանց վրդովելու ասաց:

« — Էլի եկար այստեղ, ծուռ Մշեցի, խենթ տղայ:

«Պատասխանելով ասացի — Հայրիկ ջան, ինձ հալածող եղաւ քահանայ, վարդապետ ու աղա» (էջ՝ 124):

Տէր Ղևոնդը գրելու, արտադրելու շատ մեծ սէր և ցանկութիւն է ունեցել, շատ բանի մասին է կամեցել գրել, բայց իւր բոլոր զգացածները խկութեամբ չի կարողացել արտայայտիլ, որովհետեւ իւր զարգացման շրջանակը շատ սահմանափակ է եղիլ: Իւր գրելու և արտայայտելու ձեւով նա մօտենում է միջնադարեան հայ տաղերգուներին և սիրել է նրանց նման իւր անունն ու ծննդավայրը յիշել ոտանաւորների վերջերում:

«Հեղինակ եմ ես Պատրիկ կամ Մօրիկ,

Տարօնացի եմ փոքրիկ Անդրանիկ»:

« ... Ծնած տեղս Զրիկ Մուշ է »:

« ... Անբախտ Վարդան Տարօնացի » և այլն:

Հեղինակն ինքն իսկ զգացել է, որ իւր ոտանաւորները հայ գրականութեան մէջ առանձին տեղ չպիտի զբաւեն, ուստի և միջնադարեան հեղինակների համեմատութեամբ ասում է:

«Տգեղ գրչիս փոքրիկ է տառ» (էջ՝ 3), այսինքն ուզում է ասել, որ իւր համեստ գրչի արտադրութիւնները շատ փոքրիկ բաներ են, և կամ՝

«Ա՛րդ շատ բութ է իմ խեղճ գրիչ» (էջ՝ 10):

Այս անկեղծ և պարզ խոստովանութիւնը մենք եւ ընդունում ենք իբրեւ ճշմարտութիւն, բայց աւելորդ չենք համարում յիշել, որ Տէր Ղևոնդի գրած ոտանաւորները մի համեստ տեղ են զբաւում հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ:

Երանի թէ իւրաքանչիւր հայ ժողովրդական անպաճոյճ հեղինակը կարողանար իւր ներքին ապրումներն ու շրջապատի առօրեայ կեանքը գիր առնել և մամուլին յանձնել, դարձնելով դայն հասարակութեան սեփականութիւն, ինչպէս այդ արել է Տէր Ղևոնդը:

Երեք տապալարութեամբ լոյս տեսած «Խենթ Մշեցու խելացի խօսքեր» գրքից գատ, Տէր Ղևոնդը թողել է նաև ձեռագիր աշխատութիւններ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են՝

1) «Տարեբ Զայնական Երաժշտութեան» — Մօտ 90 մեծագիր երեսներից կազմած մի աշխատանք է սա, որը մանրամասն կերպով ուսուցանում է հայկական ձայնագրութիւնը, որին հեղինակը բաւական հմուտ էր: Բազմաթիւ վարժութիւններով, ձայնագրած շարականների եղանակներով, տաճկական նոտաների (ձայնանիշ) համեմատական

օրինակներով և պարզ ու հասկանալի կերպով. Տէր Ղևոնդը կազմել է իւր այս աշխատանքը, որն ամենայն դէպս, բաւական արժէքաւոր մի գործ է, հայկական ձայնազրու-
թիւնը սովորելու և ուսումնասիրելու համար:

2) «Դալի Բարայի կեանքի արկածներ».— Այս ձե-
ռագրի յառաջաբանում Տէր Ղևոնդը գրում է.

«Մշոյ Խորոնդ գիւղ, որ Մովսէս Խորենացւոյ ծննդա-
վայրն էր, այդ գիւղում 1860 թւականին տանուէրն էր
Արրահամ անուամբ մի տէրտէրի տղայ, որի խիստ ճարպի-
կութեան առթիւ «Դալի Բարա» էին անւանում քիւրդերը:

«Ահաւասիկ այս գրքոյկում (ձեռագիր) արձանագրում
եմ նրա գլխին եկած անցուղարձ, որ անւանում է «Կեան-
քի արկած»:

Բաւական հաճելի կերպով Տէր Ղևոնդը գրել է Դալի-
Բարայի կեանքից 22 արկածներ, որոնց սկիզբը սկսում է
այս տողերով.

«Խենթ ու խելառ Մշեցի, մի յիշեսցի, եթէ յիշեսցի
վէմ շարժեսցի...»:

Դալի Բարայի այս արկածները շատ հետաքրքրաշարժ
են, զարգարւած յաճախ վիպական և չափազանց խիտ
գոյներով:

Տէր Ղևոնդն ունեցել է նաև զանազան գրութիւններ,
որոնց մէջ եղել են Մշոյ աշխարհում, ԺԹ.-ը դարում կա-
տարւած պատմական անցքերի և անձերի մասին հետա-
քրքիր տեղեկութիւններ, որոնք ժամանակի ընթացքում
կորել են:

Ե.

Տէր Ղևոնդը բնաւորութեամբ համարձակ, ուղղախօս
և պարզասիրտ մի հայ մարդ էր, բառի լայն առումով.
Մտերիմ և բարի էր իւր յարաբերութիւնների մէջ, հաճո-
յախօս և պատրաստաբան, աշխոյժ և աշխատասէր:

Լնդունակ էր հաճելի բառախաղեր սարքել, ներդաշ-
նակ վանկոյանգերով և զարճացնել իւր խօսակցին:

Ժողովրդի ամեն խաւերին մատչելի էր, ամենքին սրը-
տակից և բարեկամ. Այս ու այն կուսակցութեան չէր յա-
րել: Կրօնական, բարոյական և ազգային ու հայրենասի-
րական զգացումներն ու յորդորներն էին ճրա խօսակցու-
թեանց և քարոզների նիւթը: Թէև շուտ էր բարկանում,
բայց քինախնդիր չէր: Չնայած որ միշտ էլ 10 անձից
բաղկացած ընտանիքի ծանր հոգսերով բեռնաւորւած էր,
բայց այդուամենայնիւ հիւրասէր էր, առատաձեռն և ազ-
բատների վերաբերմամբ հոգածու և խնամատար մի բարի
հայր:

Հայոց քաղաքական ազատութեան և անկախ հայրե-
նիքի գաղափարը նրան շատ են ոգևորել և այդ ոգևորու-
թիւնը տեւեց մինչև իր մահը:

Այս բոլորից յետոյ, նա իւր քահանայական կոչման
միանգամայն արժանի մարդ էր և իբրև այդպիսին սիր-
ւում էր ժողովրդից:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Գէորգ Ե.-րդը, 1914
թւի Հոկտ. 1-ին Տէր Ղևոնդին վարձատրել է լանջախա-
չով, Հայրապետական յատուկ կոնդակով (թ. 1445) որից
մէջքերում ենք հետևեալ տողերը.

«... Արժանապատիւ Տ. Ղևոնդ քահանայի Տէր Աւե-
տիսեան Թաւրիզ քաղաքի, հարազատ որդւոյ Մայր Աթո-
ռոյս ողջոյն և օրհնութիւն Հայրապետական»:

«Ընկալաք զյայտարար—Գրութիւն Գերապատիւ Ա-
ռաջնորդի*) Թեմին Հայոց Ատրպատականի ի 29 անցելոյ
Սեպտեմբերի, որով խնդրէ վարձատրել զՁեզ վասն 25-
ամեայ բարւոք ծառայութեան ի Տաճարի Տեառն»:

«Արդ՝ յարգելով զմիջնորդութիւն Գերապատիւ Առաջ-

*) Գեր. Տէր Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեան:

նորդին, այսու Հայրապետական Կոնգակով Մերով շնորհեմք զՁեզ իրաւունս կրելոյ ի կուրծսդ զքահանայական լանջախաչ:

«Հաւատամք, եթէ վարձատրութիւնս այս լիցի Ձեզ ի խրախոյս կալ և մնալ հանապազ հաւատարմութեամբ առ Մայր Աթոռս Ս. Էջմիածնի և ծառայել ամենայն արիաջանութեամբ յօգուտ ժողովրդեան, ի փառս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ»:

Իսկ յաջորդ տարին (1915 թ.) Ատրպատականի Հայոց այժմեայ Թեմական Առաջնորդ Գեր. Տէր Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեանը Տէր Անդրեան վարձատրում է «Խառա փիլոն»-ով, ուղղելով նրան հետեւեալ գրութիւնը.

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Թեմին Ատրպատականի

№ 298

Թաւրիզ, 5 Հոկտ. 1915

Արժանապատիւ

Տէր Անդրեան

«Ձեր անշահասէր գործունէութեան համար, քահանայական ասպարէզում, շնորհում եմ Ձեզ իրաւունք՝ կրելու Խառայ փիլոն»:

Առաջնորդ Ատրպատականի՝

Ներսէս Եպիս. Մ.-Թանգեան

Իր կեանքի վերջին տարիներին Տէր Անդրեան դարձել էր շատ բարեհամբոյր և հաճելի, հասարակութեան ամեն խաւերի համար. Արժէ յիշել նաեւ այն, որ 1921 թւի գարնան, երբ Հայաստանի տարազիրները թափուցին Թաւրիզում, Տէր Անդրեան նրանցից բանի բանիսին կերակրել, խնամել և հայրական հոգացողութեամբ օժանդակել է ամենքին: Նոյնպիսի վերաբերմունք ցոյց տուց նաեւ Ղարաղաղի հայ գաղթականներին, երբ նրանք մի քանի ամիս թշուառ վիճակում ապրեցին Թաւրիզի Լիլաւայի եկեղեցու բակում, 1921 թւի աշնան:

Եւ այսպէս քառասուն հինգ տարի (1878—1923) շարունակ Տէր Անդրեան Հայ Ժողովրդի համեստ խաւերում աշխատեց ու տանջուեց իրրեւ ուսուցիչ և քահանայ՝ Տարոնում, Վասպուրականում և Ատրպատականում: Յաճախ հալածւած ուրիշներից, երբեմն անհաշտ, տնտեսական ծանր պայմաններում, բազմանդամ ընտանիքի հոգսերով ծանրաբեռնւած, իւր հայրենիքի կարօտ սրտին ծերացած, ուժասպառ, բայց հոգեպէս միշտ անընկճելի և յուսալից Տէր Անդրեան 1923 թւի մայիս ամսից սկսած անկողին ընկաւ և հետզհետէ հիւժւեց, նւաղեց մինչև որ նոյն թւի Սեպտեմբերի 7-ին, երեկ. ժամի 4-ին, վախճանուեց, Թաւրիզի Լիլաւայի եկեղեցու բակի այն խղճուկ բրնակարանում, որտեղ ապրում էր նա իւր ընտանիքով, որը թողնելով հինգ աղջիկ և երեք տղայ զաւակներ, որոնց մայրը մեռել էր 1912 թւին:

Սեպտեմբերի 9-ին, կիրակի օր, Լիլաւայի Ս. Սարգիս եկեղեցւում, կայացաւ հանդիսաւոր պատարագ և հանգուցեալի մարմնի վերջին օծումը: Յուզարկաւորութեան ներկայ էին Ատրպատականի Հայոց Թեմական Առաջնորդը, Թաւրիզի հայ ազգային — հասարակական հիմնարկութեանց, կուսակցութեանց և Կաթոլիկ ու Բողոքական եկեղեցիների ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ Թաւրիզի ամբողջ հայ գաղութը, որոնք եկել էին իրենց վերջին յարգանքը տալու Տէր Անդրեան, յանուն այն քառասունհինգամեայ ծառայութեան, որը նա մատուցել էր իւր ժողովրդին:

Օժման արարողութիւնից յետոյ, երբ հանգուցեալի մարմինը զրին եկեղեցոյ բակում, Ատրպատականի Հայոց Թեմական Առաջնորդ Գեր. Տէր Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեանը մի շատ գեղեցիկ և սրտառու զամբանական խօսեց, հարազատութեամբ բնորոշելով Տէր Անդրեան մարդկային արժանիքները, յատկապէս շեշտեց, որ Տէր Անդրեան

իւր կոչման արժանի հայ քահանայ էր եկեղեցասէր, ժողովրդանէր, աղգային և հայրենասիրական զգացումներով տոգորւած մի իսկական հայ մարդ, որ տասնեակ տարիներով, կեանքի չարքաշ պայմաններում, նւիրած և հաւատարիմ կերպով, ծառայել էր իւր ժողովրդին։

Ապա խուռնեւրամ յուղարկաւորներն ուսամբարձ վերցրին իրենց սիրելի տէրտէրի դագաղը և թափօրը շարժեց դէպի Թաւրիզի Հայոց Ազգային Հանգստարանը, որի մի լուռ ու խաղաղ անկիւնում, փորւած էր նրա գերեզմանը, իւր ցանկութեան համաձայն։

Երբ նրա դագաղը դրին գերեզմանի խոնաւ հողի վրայ, ես մի վերջին անգամ էլ նայեցի այդ 63 տարեկան ծերունի հայրենասէր մշեցուն։

Մի տխուր ժպիտ, մի ներքին թախիժ դրօշմել էին նրա գունատ դէմքի վրայ։ Աչքերը հանդարտ ու յաւերժապէս փակւած էին։ Սպիտակ մօրուքը փուլած կրծքին, իսկ սառած շրթունքները, կարծես նրա հանգած հոգու և վրշտաբեկ սրտի խորքերից, վերջին ընկերին իսկ, մըմնջում էին Մշեցի հայրենագուրկ պանդուխտի՝ առ իւր սիրասուն Մայր-Երկիրն ուղղած գովքի և կարօտի բնաշխարհիկ երգի այս տողերը։

«Մշու աշխարհ մշուշ է,
Իր հողն ու ջուրն անուշ է,
Հիւսիս քամին քշէ զիս,
Իր ծոցին մէջ թաղէ զիս...»։

Ո Ի Ղ Ղ Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Է Ջ

15. Վերեւից հաշւելով, 16-րդ տողից լետոյ կարդալ «Տարօնի Հայութեան բազմավաստակ Առաջնորդ Ներսէս Եպիս. Խարախանեանը հայրենանուէր և Սիմէօն վարդապետն անդրանիկ աքսորական»։
15. Ներքեւից հաշւելով, 3-րդ տողի վրայ. «Տատարկ Տարօնոյ» կարդալ՝ «Տատարակ Տարօնոյ»։
15. Ներքեւից 8-րդ տողի վրայ Սիսակ Գուեռմշեանից լետոյ կարդալ՝ «Պատուելի Յակօբ Գաբրիէլեան»։
16. Ներքեւից՝ 9-րդ տողի վրայ «Ախլբալաքցի Աբրօն» կարդալ՝ «Շաբին-Գարահիսարցի Աբրօն»։
19. Վերեւից՝ 2-րդ տողի վրայ «Ուրանցի Արամը» կարդալ՝ «Աւրանցի Արամը»։

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ ԻՄ ՀԵՏԵՒԵԱԼ
ՉԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

4694

1. Վասպուրականի գրական մշակները. 1800—1920 թ.—
Ընդարձակ կենսագրություններ՝ 60 լուսանկարներով, անտիպ գրու-
թյուններ և նամակներ, մատենագրական մանրակրկիտ ծանոթու-
թյուններով և այլն. 1500 էրես:

2. Վասպուրական աշխարհը ժԹ-ը դարու ընթացքին.—
Մաաուր գարթօնքը, հասարակական, գրական, յեղափոխական և
քաղաքական շարժումների մանրամասն պատմություններ, բազմաթիւ
փաստաթղթերով և նկարներով. 2000 էրես:

3. Հայրենի Յիշատակները.— Վասպուրականի տեղագրու-
թիւնը տեղական ժողովրդական գրոյցներով և աւանդութիւններով,
պատմական անցքերի թուղթիկ վերլիչումները, ազգագրական սովո-
րոյթները, հետաքրքիր տիպերի նկարագիրը, ուխտաւորի և ուղևորի
յուշեր և տպագրութիւնները և այլն, բնաշխարհիկ նկարներով զար-
դարւած. 2000 էրես:

4. Խրիմեան Հայրիկ.— Մանրամասն կենսագրութիւնը նոր
նիւթերով հարստացած, Հայրիկի կեանքից բնոյթագծեր և նրա եր-
գիծող ոգուց նմուշներ (անեկտոտներ 250 հատ) Հայրիկի անտիպ նա-
մակներից 10 հատ: Մատենագիտական ընդարձակ տեղեկութիւններ
Հայրիկի մասին, հանգուցեալ Վրթանէս Փափագեանի յառաջաբա-
նով. Հայրիկի 20 հատ լուսանկարներով (անտիպ). 1500 էրես:

5. Ժողկարադ Վասպուրականի հայ ժողովրդական քա-
նահիստութեան Բ. փունջ.— Ժողովրդական և աշուղական անտիպ
երգեր, աւանդութիւններ և այլն. 500 էրես:

6. Յեղափոխական շարժումները և Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան գործունէութիւնը Վասպուրականում. 1890—1918.— Անց-
քերի մանրամասն պատմութիւնը և անձերի ամփոփ կենսագրու-
թիւնները, բազմաթիւ նկարներով. 500 էրես:

7. Մահապետ Բուշակ.— Նոր յայտնութիւններ, երգեր և ա-
ւանդութիւններ. 300 էրես:

8. Խաչատուր Գ. Կաթողիկոս Աղթամարի.— Վերջին զըր-
ւագը Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատմութեան. 300 էրես:

9. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի. (Հայր Յակ. Տաչ-
եանի ծրագրով կազմւած). 500 էրես:

10. Պատմագիտական ոգումնասիրութիւններն ու պեղում-
ները Վասպուրականում. 1800—1915 թթ. 500 էրես:

2013

<< Ազգային գրադարան

NL0031916

ԻՄ ԳՐԲԵՐԸ

- | | | ԳԻՆ
ՍԷՆԹ |
|-----|--|-------------|
| 1. | Սգապսակ Իճխանի. Պատկերազարդ. Թիֆլիս. 1916. Տպր. օր. Ն. Աղանեանցի. 52 էր. (սպառած), — | |
| 2. | Նոյնը. Երկրորդ տպագրութիւն (սպառած), — | |
| 3. | Ծաղկաճաղ վասպուրականի Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան. Առաջին փուլը. Եջմիածին. 1917. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 104 էրես. 75 | |
| 4. | Հայրենի Յիշատակներ. Դէպի Նորեկոյ վանք. Եջմիածին. 1919. Տպր. Մայր Աթոռոյ. 16 էրես. 30 | |
| 5. | Թիւրքահայ Աղէքը. Պատմական փաստաթղթեր. Եջմիածին. 1919. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 48 էր. 50 | |
| 6. | Խրիմեան Հայրիկ. Ծննդեան հարիւրամեակի տոթիւ. 1820—1920. Պատկերազարդ. Եջմիածին. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 24 էրես. 40 | |
| 7. | «Բագին» Օրացոյց (Պատի) 1923 թ. Վ. Յովհաննիսեանի ընկերակցութեամբ. Թաւրիզ. Ատրպատականի Հայոց Թեմական Տպարան. (սպառած), — | |
| 8. | «Բագին» Օրացոյց (Դրպանի) 1923 թ. ընդարձակ լաւելուածով. Վ. Յովհաննիսեանի ընկերակցութեամբ. Թաւրիզ. 1923. Ատրպատակ. Հայոց Թեմական Տպարան. 128 էրես. (սպառած), — | |
| 9. | «Մասիս» Օրացոյց (Պատի) 1924 թ. իւր լաւելուածով. Թաւրիզ 1924. Ատրպ. Հ. Թ. Տպր. (սպռծ.), — | |
| 10. | Ղեւոնդ Բախանայ Տէր Աւետիսեան. Գեանքն ու Դործունէութիւնը. Թաւրիզ. 1924. Ատրպատականի Հայոց Թեմական Տպարան. 48 էրես. 50 | |

ԳԻՆՆ Է՝ Պարսկաստանում՝ 2 դրան
Արսասանմանում՝ 50 սէնթ

Սեանալու համար ղիմել՝ Vahan Ter-Avétissian, Tauris (Perse).